

ფოთის ხელშეკრულება: პირველი რესპუბლიკის პირველი კომპრომისი

გერმანია თამაშში ებმება

უკვე ვიცით, რომ გერმანიის იმპერია ოთხმაგი კავშირის წარმმართველი წამყვანი სახელმწიფო იყო. ამ სტატუსის წყალობით მას საკმაო საფუძველი ჰქონდა, განეხილა თურქეთი, როგორც არათანასწორი და დაქვემდებარებული მოკავშირე. ომის დასაწყისში გერმანია აქეზებდა კონსტანტინოპოლის პანისლამურ გეგმებს, მაგრამ მხოლოდ მანამდე, სანამ მათ განხორციელებას პოტენციურად შეეძლო ანტანტის წინააღმდეგ აჯანყებების პროვოცირება – სპარსეთში, ავღანეთში, ბრიტანეთის ინდოეთში, ეგვიპტეში და რუსულ თურქესტანშიც კი. მაგრამ 1918 წლის დასაწყისში ოტომანთა იმპერია რამდენჯერმე დამარცხდა ახლო აღმოსავლეთში და შედეგად თავისი პოლიტიკა მკვეთრად შეაბრუნა პანთურანიზმის მხარეს,²¹⁷ გადაწყვიტა მთელი კავკასიის დაპყრობა. თურქების ასეთი მასშტაბური ზრახვები სერიოზულად ეწინააღმდეგებოდნენ გერმანიის ინტერესებს ბაქოს ნავთობის სარეწების რაიონში. გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტრო, ეჭვს გარეშეა, საკმაოდ შეშფოთებული იყო ქრისტიანების მასიური მკვლელობებით, რაც თან სდევდა თურქების მიერ ქალაქების ყარსის, არტაანისა და ბათუმის დაპყრობას. აუცილებელია დაზუსტება, რომ სწორედ გერმანიამ აიძულა საბჭოთა რუსეთი, გადაეცა ჩამოთვლილი ტერიტორიები ოტომანთა იმპერიისთვის, რის ძალითაც თვით გერმანია გარკვეულწილად იზიარებდა კიდევ პასუხისმგებლობას თურქეთის მიერ ჩადენილ მხეცობებზე. მაგრამ

²¹⁷ ბაღდადის დაკარგვის შემდეგ, ასევე ბრიტანეთის სპეცსამსახურების მიერ ჰიჯაზში, პალესტინასა და სირიაში არაბთა ორგანიზებული ამბოხებების შემდეგ ოტომანთა პოლიტიკურ ელიტას თურქების დროშის ქვეშ მთელი ისლამური სამყაროს გაერთიანების იდეის იმედი გაუცრუვდა. ამის ნაცვლად მან არაბული სამფლობელოების დაკარგვის კომპენსაცია გადაწყვიტა რუსული სამფლობელოებით კავკასიაში და, შეძლებისდაგვარად, შუა აზიაშიც კი.

მაინც გერმანიის ჩარევა ბათუმის მოლაპარაკებებში უპირველესად დაკავშირებული იყო იმასთან, რომ ბერლინს თავისი გეგმები ჰქონდა სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის ყოფილი სამფლობელოების თაობაზე, რაც ბაქოზე გერმანიის მყარი კონტროლის დადგენას გულისხმობდა. თავის მხრივ ასეთი კონტროლი შეიძლება დადგენილიყო მხოლოდ ბაქოდან შავი ზღვის სანაპირომდე გერმანიისთვის მისაწვდომი სტაბილური „დერეფნის“ შექმნის პირობებითა და ამ რეგიონში გერმანიის ახალი მოკავშირის გაჩენით. 1918 წლის გაზაფხულის ბოლოსთვის შექმნილ გარემოებაში ასეთი „დერეფანი“ შეიძლებოდა მხოლოდ საქართველო ყოფილიყო და მხოლოდ ქართველები, გარკვეული დათქმული პირობებით კიდევ სომხებიც შეიძლება გერმანიის იმპერიის პოტენციური რეგიონული მოკავშირეები გამხდარიყვნენ. ეს იმით აიხსნება, რომ როგორც ქართველები, ისე სომხები ტრადიციულად სიმპატიით იყვნენ განწყობილნი გერმანიისა და გერმანელების მიმართ, რომლებსაც ისინი, რაკი ქრისტიანები იყვნენ, ევროპული ცივილიზაციისა და ევროპული კულტურის ყველაზე მოწინავე წარმომადგენლებად მიიჩნევდნენ.²¹⁸

გერმანიის დელეგაციას ბათუმის კონფერენციაზე მეთაურობდნენ გამოცდილი დიპლომატი გრაფი ფრიდრიხ ვერნერ ფონ დერ შულენბურგი და გერმანიის ყოფილი სამხედრო ატაშე კონსტანტინოპოლში გენერალი ოტო ფონ ლოსოვი. კონფერენციის დაწყებისას გერმანელმა დიპლომატებმა პირველ რიგში ყველაფერი მოიმოქმედეს იმისთვის, რომ მოლაპარაკებებიდან გამოერიცხათ საბჭოთა რუსეთი. როგორც უკვე წინა თავში იყო ნათქვამი, საბჭოები არ ცნობდნენ არც ამიერკავკასიის სეიმს, არც ამიერკავკასიის რესპუბლიკას და უშუალოდ ოსმალთა იმპერიასთან ახალ მოლაპარაკებებში მონაწილეობის მიღებას გეგმავდნენ. გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტროსა და განსაკუთრებით გერმანიის ელჩის გრაფ ვილჰელმ ფონ მირბახის დიპლომატიური მანევრების სერიამ სახკომსაბჭოს ხელი შეუშალა ბათუმში თავისი წარმომადგენლების გაგზავნაზე. კონფერენციაზე საბჭოელების ყოფნას მართლაც მხოლოდ სიტუაციის გართულება შეეძლო, ამასთან ვერც შეაკავებდნენ თურქებს, რადგან ბოლშევიკებს

²¹⁸ Авалов, стр. 37-38.

Hovannisian, pp. 176-179.

Кадишев, стр.58.

Kazemzadeh, p. 111.

რეგიონში არანაირი თუნდაც ცოტაოდნად მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალა არ ჰყავდათ. შაჰმიანს დაქვემდებარებული წითელი ჯარი არასაკმარისად პროფესიული და მცირერიცხოვანი იყო, ოსმალთა ექსპანსია რომ შეეკავებინა, ჩრდილოეთ კავკასიაში კი რუსეთის წითელი არმიის ყველა ძალები დენიკინის მოხალისეთა ანტიკომუნისტურ არმიასა და ამბოხებულ კაზაკებთან სასტიკი ბრძოლით იყვნენ შებოჭილნი. (იხ. ზემოთ).²¹⁹

იმავედროულად გერმანიის დელეგაცია ოსმალთა ექსპანსიის 1877 წლის საზღვრის ხაზზე შეკავების სტრატეგიას მისდევდა. ყველაფერი ეს ცნობილი იყო ოტომანთა მთავრობისთვის, რომელიც ხვდებოდა, რომ დრო მიდის, და ჩქარა და გადამწყვეტად მოქმედებას ამჯობინებდა. 14 მაისის გვიან საღამოს ხალილ-ბეიმ ჩხენკელს წაუყენა ულტიმატუმი ალექსანდროპოლის (უკვე ერივანის გუბერნიაში) სწრაფად დატოვებისა და ოსმალთა ჯარისთვის ალექსანდროპოლის გავლით ჯულფაში თავისუფალი გასასვლელის მიცემის მოთხოვნით. ხალილის მტკიცებით ეს ჩრდილოეთ სპარსეთში ბრიტანეთის სამხედრო ოპერაციებთან იყო დაკავშირებული. ხალილ-ბეი აგრეთვე ჰპირდებოდა, რომ ერივანის გუბერნიის მოსახლეობა არ დაზარალდებოდა, თუ ამიერკავკასიის მთავრობა უსიტყვოდ დაემორჩილებოდა თურქების მოთხოვნებს.²²⁰ რა თქმა უნდა, 1877 წლის საზღვრების ფარგლებს გარეთ შეჭრის „დასაბუთება“ არ შეიძლებოდა სერიოზულად ყოფილიყო აღქმული, თუ აღწერილ მომენტში ჩრდილოეთ სპარსეთში ბრიტანეთის ჯარის უმნიშვნელო რაოდენობა იქნებოდა მხედველობაში მიღებული. დენსტერვილის ნამცეცა საექსპედიციო კორპუსიც კი საკმაოდ შორს იყო ჯულფადან. იმაზე რომ აღარა ვთქვათ, რომ არსებობდა სპარსეთისკენ ვანიდან კოტურის გავლით ხოისკენ²²¹ უფრო მოკლე გზა, რომელზედაც ოსმალთა მე-5-ე დივიზიის ნაწილებმა უკვე გაიარეს და სუსტი სომხურ-ასურული საფარები აღგავეს. ოსმალთა ახალი შეტევის ნამდვილი მიზანი იყო

²¹⁹ Hovannisian, p. 172.

Kazdemzadeh, *op. cit.*

²²⁰ Allen, Muratoff, p. 471.

Hovannisian, pp. 174-175.

Кадишев, стр. 56.

Kazemzadeh, p. 112.

²²¹ ხოი – ირანის პროვინციის დასავლეთ აზერბაიჯანის 14 ოლქიდან (შაჰრესტანი) ერთ-ერთი. ადმინისტრაციული ცენტრი – ქალაქი ხოი.

ბაქომდე ორი „დერეფნის“ გაჭრა, ერთი – ელიზავეტპოლზე, მეორე კი – ნახჭევანზე და შუშაზე, ერთდროულად ყოფილი რუსული სომხეთის „ნარჩენების“ განადგურებით.²²² შემდგომმა მოვლენებმა აჩვენეს, რომ თურქები არც კი გეგმავდნენ მათ მიერ მიცემული დაპირების შესრულებას, დაენდოთ ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა.

სასტიკი რეალობის წინაშე, რაც აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში შეიქმნა, სადაც თათრები და კავკასიის სხვა მუსლიმანები ღიად დადგნენ თურქეთის ძლევამოსილი არმიის მხარეზე, იზოლირებული სომხები კი სიკვდილისგან გადარჩენისთვის ბრძოლაში ჯიუტად ინარჩუნებდნენ შორეული ანტატიკადმი ერთგულებას, სასოწარკვეთილებაში ქართველებმა დაცვის შესახებ თხოვნით გერმანიას მიმართეს. მაისის შუა რიცხვებში ქართულმა დელეგაციამ შულენბურგთან სეპარატული მოლაპარაკებები დაიწყო. მოლაპარაკებებს საიდუმლოდ ინახავდნენ სომეხი, თათარი და თურქი დელეგატებისგან და მათი მიზანი ამიერკავკასიის არაეფექტური ფედერაციის გაუქმება და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა იყო.

ბრძოლა არარატის დაბლობის²²³, ლორესა²²⁴ და ზამზაკისთვის²²⁵

ალექსანდროპოლის დაცემა

ამასობაში 1918 წლის 15 მაისის ადრე დილით ენვერ-ფაშას ბრძანებით ოტომანთა 1-ლი არმიათა კორპუსის 36-ე, მე-11-ე და მე-

²²² Авалов, стр. 49.

²²³ არარატის დაბლობი ერევნის, ეჩმიადინისა და სურმალინის მარზების დაბლობ ნაწილებს მოიცავს.

²²⁴ ლორე – ძირძველი ქართული მხარე. საუკუნეების განმავლობაში ქართული სამეფოების შემადგენლობაში, XIX საუკუნეში კი თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრაში შედიოდა. ამჟამად სომხეთის პროვინცია (მარზი).

²²⁵ ზამზაკი – მხარე ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში. მოიცავდა მდინარე დებედის სათავის მთიან ხეობას. ის სტრაბონისეული გოგარენეს და სომხური წყაროების გუგარქის ანუ ქვემო ქართლის უკიდურესი სამხრეთი თემი იყო. ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ზამზაკი ტფილისის გუბერნიის ლორის მაზრის შემადგენლობაშია. XIX საუკუნის II ნახევარში ერივანის გუბერნიის ალექსანდროპოლის მაზრის აღმოსავლეთის ნახევარი გახდა.

9-ე დივიზიების ნაწილებმა, რომლებსაც შევქი-ფაშას მეთაურობით არმიათა მე-2-ე კორპუსის მე-10-ე და მე-5-ე დივიზიები ეხმარებოდნენ, გადაკვეთეს მდინარე დასავლეთ არფაჩი (ახურ-რიანი) და ალექსანდროპოლს მიუახლოვდნენ. რვასაათიანი შე-უპოვარი წინააღმდეგობის, რამაც დაახლოებით ოცი ათასი ლტოლვილის ევაკუაციის შესაძლებლობა უზრუნველყო, შემდეგ ალექსანდროპოლის სომეხმა დამცველებმა დატოვეს ქალაქი და გენერალ ნაზარბეკოვის ბრძანების თანახმად უკან დაიხიეს. ალექსანდროპოლის დაცემის შედეგად (ზუსტად ისე, როგორც ერზურუმისა და ყარსის დაცემის შედეგად) თურქებმა „მემკვიდრეობად მიიღეს“ სურსათის, საბრძოლო მასალებისა და იარაღის უზარმაზარი მარაგი, რაც უკანდახეული სომხური ჯა-რისთვის თავდაცვითი ომის გასაგრძელებლად სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო, მაგრამ სიჩქარეში ფაქტიურად მიატოვეს.²²⁶

ამასობაში ბათუმში...

როგორც კი ოსმალთა შეტევის გაგრძელებაზე ამბავმა ბათუმს მოაღწია, ჩხენკელმა ხალილ-ბეის კატეგორიული პროტესტი გამოუცხადა, თურქების მხარე დაზავების დარღვევაში დაა-დანაშაულა და იმავდროულად ფონ ლოსოვს მოლაპარაკების პროცესში დაუყოვნებლივ ჩარევა სთხოვა. ამაზე პასუხად გერმა-ნელმა გენერალმა თავისი სიმპატია გამოხატა მეზრძოლი სომხების მიმართ და თავის მთავრობას ინფორმაცია გაუგზავნა თურქების მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების პირობების დარღვევის შესახებ, ამით დასაწყისი დაუდო გერმანიის დიპლომატიურ ბრძოლას რუსეთის ყოფილი სამხრეთ კავკასი-ისთვის.²²⁷ მაგრამ სანამ დიპლომატიური ქანქარა ბერლინი – კონ-სტანტინოპოლი – ბათუმის სამკუთხედში ნელ-ნელა ქანაობდა, ოსმალთა ჯარი წინწაწევას განაგრძობდა ერივანის გუბერნიაში.

მდგომარეობის მოულოდნელი შეცვლა სომხური მიწის უკანასკნელ მტკაველებზე

1918 წლის გაზაფხულისა და ზაფხულის განმავლობაში კავ-კასიაში მომხდარმა ტრაგიკულმა მოვლენებმა ერთმნიშვნელოვნად

²²⁶ Allen, Muratoff, p. 471.

²²⁷ Hovannisian, pp. 176-177.

აჩვენეს, რომ ბათუმში ოსმალთა გახმიანებულ მოთხოვნებზე ამიერკავკასიის ქრისტიანული ხალხების ლიდერების რეაქციისგან დამოუკიდებლად არც მთავრობა კონსტანტინოპოლში, არც მე-3-ე არმიის პანთურანისტი გენერლები მათ მიერ ხელმოწერილი არცერთი ხელშეკრულებისა და შეთანხმების შესრულებას არ აპირებდნენ. ამის ნაცვლად ისინი მთელი კავკასიის დაპყრობისა და ყოფილი რუსეთის იმპერიის სხვა თიურქულენოვან რეგიონებში შესაძლო შემდგომი ექსპანსიის გრანდიოზულ გეგმებს მისდევდნენ. კავკასიის ფრონტზე შეტევის ოპერაციების გასაგრძელებლად თურქ სარდლობას თავის განკარგულებაში ჰყავდა 8 ქვეითი დივიზია და კავალერიის ცალკე ბრიგადა დაახლოებით 60.000 ჯარიკაცისა და ოფიცრის საერთო რაოდენობით.²²⁸ ეს ძალები ძლივს კმაროდა დასმული ამოცანების შესასრულებლად, მაგრამ დაუძლურებული იმპერიის სამხედრო ლიდერებს ეს არ აღეგულებათ. შევქი-ფაშამ ორი დივიზია (37-ე და მე-10-ე) ქართველების წინააღმდეგ გამოიყვანა, მე-11-ე ყარსის რაიონში რეზერვად დატოვა, მე-12-ე დივიზიის ცალკეული ნაწილები კი ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთში გაგზავნა. ამგვარად ის დარჩენილი 30.000 ქვეითის რაოდენობის ოთხი დივიზიის (მე-5-ე, მე-9-ე, მე-11-ე და 36-ე) ძალებით ერივანის გუბერნიაში სომხების წინააღმდეგობის დამძევას, რის შემდეგაც ბაქოზე შეტევის გაგრძელებას გეგმავდა.²²⁹

ოტომანთა ზემოთ აღნიშნული ძალებს უპირისპირდებოდა მხოლოდ დაახლოებით 20.000 სომეხი ქვეითი: მე-7-ე და მე-8-ე მსროლელი პოლკები, დასავლეთის სომხებისა და ლორე-ახალციხის მოლაშქრეთა 12 ბატალიონი და კიდევ რამდენიმე ნაწილი, ერივანის გუბერნიის სხვადასხვა მაზრებიდან რამდენიმე ასეული მოხალისის ჩათვლით; ჰყავდათ კიდევ კავალერიის ორი პოლკი 1000 მხედრის საერთო რაოდენობით.²³⁰

თუმცა სომხური ჯარი რიცხოვნობით ნაკლები იყო თურქულზე, ყოველთვის არ იყო კარგად შეიარაღებული, სუსტი დისციპლინითა და არასაკმარისი გამოცდილებით გამოირჩეოდა, მისი საბრძოლო სულისკვეთება საბრძოლო მოქმედებების წინა

²²⁸ Allen, Muratoff, p. 470.

Edward J. Erickson, *Order to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (London, 2000), p. 202.

²²⁹ Allen-Muratoff, p. 470.

²³⁰ Allen-Muratoff, *op.cit.*

პერიოდებთან შედარებით მნიშვნელოვნად გაიზარდა. თავს ნება მივცეთ, ციტირება გავაკეთოთ რიჩარდ ოვანისიანისგან, რომელმაც შემდეგნაირად აღწერა სომეხი ჯარისკაცის მოულოდნელი „გარდაქმნა“:

მეგობრებისა და მტრების ერთნაირად გასაოცრად მოხდა რაღაც სრულიად მოულოდნელი. სომხებმა შეწყვიტეს გაქცევა, რადგან გასაქცევი აღარსად იყო. ტფილისისა და სპარსეთისკენ გზები დაბლოკილი იყო, მტერი ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან უტევდათ, გუბერნიის სამხრეთ და აღმოსავლეთ მაზრებში კი თათრულ-ქურთული შეიარაღებული ბანდები დათარეშობდნენ. დამამთავრებელ ფაზაში ბრძოლის შესვლის შესაბამისად შეიცვალა როგორც დამცველთა, ისე მოსახლეობის განწყობა. პანიკამ ადგილი გამბედაობას დაუთმო. და როგორც არუთინიანმა სეიმის სხდომაზე რამდენიმე კვირით ადრე ემოციურად განაცხადა, სომხები ახლა მზად იყვნენ „იარაღით ხელში მომკვდარიყვნენ“. ჯარისკაცებიც, გლეხებიც ახლა მძვინვარედ იბრძოდნენ სამ ფრონტზე.²³¹

მართლაც, 1877 წლის საზღვრებიდან ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით თურქები რამდენიმე ახალ პრობლემას წააწყდნენ. უპირველეს ყოვლისა, ახლა მათ ბრძოლა უხდებოდათ არცთუ ცუდად შეიარაღებულ და შედარებით ორგანიზებულ მტერთან, რომელიც უკან ვერსად დაიხევდა და დასაკარგი არაფერი ჰქონდა. მეორეც, ალექსანდროპოლის დაპყრობის შემდეგ თურქების ჯარი გაშორიშორებული აღმოჩნდა, რადგან მას სამი განშტოებული მიმართულებით შეტევა უბრძანეს:

- სამხრეთის მიმართულებით ერივანზე, სილიკოვის სარდლობით სომხების ძირითადი ძალების წინააღმდეგ;
- აღმოსავლეთის მიმართულებით, ალექსანდროპოლ-ყარაქლისის²³² რკინიგზის გასწვრივ ნაზარბეკოვის მსროლელი ორი პოლკის წინააღმდეგ.

²³¹ Hovannisian, p.192.

²³² ახლანდელი ვანაძორი, 1935 წლამდე ყარაქლისი, 1935-1993 წლებში კიროვაკანი, სიდიდით სომხეთის მესამე ქალაქი, ლორის ოლქის ადმინისტრაციული ცენტრი.

- და ჩრდილოეთის მიმართულებით, ტფილისზე, ანდრანიკის რაზმების დასადევნებლად.

შეტევეთი ოპერაციების განვითარების შესაბამისად თურქების 36-ე და ნაწილობრივ მე-9-ე დივიზიებმა წარმატებული იერიში დაიწყეს ნაზარბეკოვის ძალების წინააღმდეგ, რომლებიც სოფელ ამამლუს²³³ წინ სანგრებში იყვნენ გამაგრებულნი. 22 მაისს დღის ბოლოს ორმოცდარვა საათიანი ბრძოლის შემდეგ სოფელი და სტრატეგიული საგზაო გზაჯვარედინი თურქების ხელში აღმოჩნდნენ. ამ გამარჯვებამ გახსნა ერივანზე ახალი იერიშის დაწყების შესაძლებლობა – მთა არაგაწის (თურქ. ალაგიოზი) შემოვლით. ამისთვის თურქებს ამამლუდან მარშით უნდა გაეცლოთ სულ რაღაც დაახლოებით ასი კილომეტრი, რომ ფლანგზე მოქცეოდნენ გენერალ სილიკოვის ძირითად სომხურ ძალებს (დაახლოებით 7000 ქვეითი), რომლებიც იმ მომენტში ალექსანდროპოლიდან სამხრეთზე შემტევი მე-11-ე დივიზიის მოწოლის მოსაგერიებლად ემზადებოდნენ.²³⁴ რამდენიმე დღით გვიან ამამლუს მხრიდან ერივანზე დაწყებულმა შემოვლითმა შეტევამ კიდევ მეტად დაანაწილა ოსმალთა ძალები, რომლებიც ისედაც დასუსტებულნი იყვნენ ანდრანიკის რაზმების დასადევნებლად ტფილისის მიმართულებით მე-5-ე დივიზიის გადასროლით (დეტალები იხ. ქვემოთ).

გენერალ ანდრანიკის მანევრი

სინამდვილეში ანდრანიკის ძალები (მოხალისეთა ოთხი ბატალიონი პლუს „დამრტყმელი რაზმი“) ძალიან სუსტი იყო, რომ ტფილისზე ოსმალთა შეტევა შეეჩერებინა. მიუხედავად ამისა, მათ წარმატებით გაიყვანეს თურქების მთელი დივიზია საბრძოლო ოპერაციების დანარჩენი ზონისგან და არიერგარდული ბრძოლებით დაქანცეს. 19 მაისს მომხდარი პირველი შეტაკების

²³³ ახლანდელი ქალაქი სპიტაკი (სომხ. „თეთრი“), 1948 წლამდე ამამლუ (თურქ. „აზანოსი“, რაც შეიძლება თბილი წყაროების არსებობასთან იყო დაკავშირებული).

²³⁴ Allen-Muratoff, pp. 472-473 and 475.

Кадишев, стр. 56.

შემდეგ თურქებმა დაიკავეს გზაჯვარედინი გიული-ბულაღში²³⁵ და ანდრანიკს ყარაგაჩის უღელტეხილის გავლით სოფელ ვორონცოვკამდე²³⁶ მისდიეს. ვარაუდობდნენ, რომ აქედან სომხები ვორონცოვკადან სულ 100 კმ-ით დაშორებული ტფილისისკენ დაიხევდნენ. მაგრამ, თურქების მოლოდინის საწინააღმდეგოდ, ანდრანიკმა სამხრეთ-აღმოსავლეთით ყარაქლისის მხარეს გაუხვია, სადაც ნაზარბეკოვის ჯარი შეუპოვრად აკავებდა ოტომანთა 36-ე და მე-9-ე დივიზიების შემოტევას. 22-23 მაისს ანდრანიკმა 48-საათიანი არიერგარდული ბრძოლა გაუმართა თურქებს სოფელ ჯელალ-ოღლისთან,²³⁷ რის შემდეგაც მისმა ჯარმა რკინიგზის სადგურ ძეჰის²³⁸ მხარეს დაიხია.²³⁹

სარდარაბადის²⁴⁰ ბრძოლა

ამასობაში ოსმალთა არმიის მე-11-ე მსროლელი დივიზია პოლკოვნიკ ჯევად-ბეის მეთაურობით ერივანს უტევედა. მე-5-ე დივიზიის ნაწილებითა და ცხენოსანი ქურთების ირეგულარული

²³⁵ ახლანდელი *ბიურაკანი* (სომხ. ბიურ – „ათი ათასი“, აკნ – „წყარო, მდინარის სათავე“) – სოფელი სომხეთში, არაგაწოტნის პროვინციაში.

²³⁶ ახლანდელი *ტაშირი* – ქალაქი სომხეთში, ლორეს პროვინციის ჩრდილო-დასავლეთით. როგორც დასახლება დააარსეს ქრისტიანმა-მალაკნებმა და სახელი დაარქვეს გრაფ მ. ს. ვორონცოვის პატივსაცემად, რომელმაც მათ შემახას მაზრიდან ლორეში გადასახლების უფლება მისცა. 1928 წ. *რიკოვო* უწოდეს, 1937 წ. – *კალინინო*. 1961 წლიდან არის დაბა, 1983 წლიდან – ქალაქი, 1991 წ. სახელი უწოდეს ლორეს პროვინციის ტერიტორიაზე მდებარე უძველესი ქართული პროვინციის სახელწოდების მიხედვით.

²³⁷ ახლანდელი *სტეფანავანი* – ქალაქი სომხეთში, ლორეს პროვინციის ცენტრში. სახელი დაარქვეს სტეფანე შაუმიანის პატივსაცემად, რომელმაც აქ 1899 წ. სომხების პირველი მარქსისტული წრე ჩამოაყალიბა.

²³⁸ სოფელი ლორეს ოლქში. ჩაუდის მდინარე დებედა, გვერდით გადის ტრასა ერევანი-თბილისი და რკინიგზა გიუმრი-თბილისი.

²³⁹ Allen-Muratoff, pp. 472-473.

²⁴⁰ სარდარაბადი 1932 წლამდე, 1932-1992 წლებში – ოქტომბერიანი, 1992 წლიდან – *არმავირი* (ანტიკური ქალაქის ეს სახელი ეწოდება ასევე პროვინციასა და სოფელს) – ქალაქი სომხეთში, მდებარეობს არარატის დაბლობზე.

რაზმებით²⁴¹ გაძლიერებული ეს არმია შევიდა ერზიკის მაზრაში და მიუახლოვდა გენერალ სილიკოვის სომხურ პოზიციებს ერზიკის²⁴² და ერივანიდან სამ საათზე ნაკლებ სავალზე მდებარე სარდარაბადს (სარდარაპატს) შორის. აღმოსავლეთ (ყოფილი რუსული) სომხეთის უკანასკნელ მტკაველთა დამცველების ბირთვი შეადგენდა სამ პოლკს: მსროლელი მე-5-ესა და მე-6-ეს და კავალერიის მე-2-ეს. ამის გარდა სილიკოვის განკარგულებაში კიდევ იყო: ზეითუნისა²⁴³ და ერზინჯანის პოლკები, მე-4-ე მსროლელთა პოლკის ცალკეული ნაწილები, ასევე რამდენიმე რეგულარული და ირეგულარული ბატალიონი და რაზმი. უკანასკნელთა შემადგენლობაში იყვნენ გამოცდილი პარტიზანები სამხრეთ სომხეთიდან, ასევე ზანგეზურიდან²⁴⁴ და ყარაბაღიდან კვლავ მოსული მოხალისეები.²⁴⁵

21 მაისს ოსმალთა მე-11-ე დივიზიის ავანგარდი არარატის დაბლობში არაქსის რკინიგზის სადგურის მახლობლად შევიდა და იერიში მიიტანა სილიკოვის ნაწილებზე სარდარაბადთან. სომხებმა

²⁴¹ ჯეჰად ბეის ჯარის საერთო რაოდენობამ 7.000-დან 8.000-მდე მეომარი შეადგინა.

²⁴² ვაღარშაპატი („ვაღარშის ქალაქი“) – ქალაქი სომხეთის არმავირის ოლქში, ქვეყნის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი რელიგიური და კულტურული ცენტრი. სომეხი ხალხის სასულიერო ცენტრი IV საუკუნის დასაწყისიდან 484 წლამდე და ხელახლა 1441 წლიდან. ისტორიკოს მოვსეს ხორენაცის თანახმად მეფე ვაღარშ I-მა (117-138/140) დასახლება ვარდქესავანი ხელახლა ააშენა და თავისი სახელი უწოდა. ცენტრში იმ ადგილზე აშენებული საყდარია, სადაც გადმოცემის თანახმად გრიგოლ განმანათლებელს ქრისტე გამოეცხადა. ამის სამახსოვროდ ტაძარს ერზიკი (,,ჩამოხდა მხოლოდშობილი“) ეწოდა. 1945 წ. ქალაქსაც ასე გადაარქვეს. 1992 წ. ძველი სახელი დაუბრუნეს, მაგრამ ორივე სახელს ხმარობენ. ერზიკის მონასტერი სრულიად სომხების კათოლიკოსის რეზიდენცია, სომხეთის სამოციქულო ეკლესიის ცენტრია.

²⁴³ ზეითუნი – წარსულში სომხური კილიკიის დიდი ქალაქი, ამჟამად სოფელი სულიმანლი (Süleymanlı, ბერძ. *ულნია*) თურქეთის კაპრამან-მარაშის ილში.

²⁴⁴ სიუნიქი, სივნიეთი – სომხეთის უკიდურეს სამხრეთით მდებარე პროვინცია (მარზი).

²⁴⁵ Alen-Muratoff, p.475.

Central State Historical Archives of Armenia, file 121.

В. Е. Шамбаров, *За веру, царя и отечество* (Москва, 2003), стр. 618.

უკან დაიხიეს ხაზზე, რომელიც შეიქმნა ეჩმიაძინის გარშემო სოფლებით – ქურდიუკლი, ზეივა²⁴⁶, ქერფალუ და ქიურახანლუ – და მასზე გამაგრდნენ.²⁴⁷

ამასობაში ოსმალთა მე-12-ე დივიზიის ნაწილებმა და ქურთმა ბაშიბუზუკებმა აღრი-დაგის²⁴⁸ უღელტეხილით სურმალინის მაზრაში შეაღწიეს და 20 მაისს ილდირში შევიდნენ, ამით ერივანის დამცველ სილიკოვის ჯარს ზურგიდან საფრთხე შეუქმნეს. სომხური კორპუსის ვანის 1-ლმა და მე-2-ე პოლკებმა უბრძოლველად დაიხიეს არაქსზე და ყარა-ყალასა და მარგარაში ხიდების წინ გამაგრდნენ. სილიკოვმა ეს ჯარი გააძლიერა კავალერიის 1-ლი პოლკის ესკადრონით, რომელმაც რაიონის პიკეტირება დაიწყო და ცხენოსან ქურთებთან შეტაკებები მოუხდა. ამის მიუხედავად ქურთების რამდენიმე რაზმი შეძლო არაქსის გადალახვა და მიღწევა ნახჭევანის კიდემდე, რომელსაც ადგილობრივი მუსლიმანი ამბოხებულები ნაწილობრივ აკონტროლებდნენ. ამასთან 21 მაისიდან 4 ივნისამდე გასაოცრად პასიურად რჩებოდა ოსმალთა მე-12-ე დივიზია, რომელმაც სურმალინის მაზრის ოკუპაცია მოახდინა, და ამით ნებით თუ უნებურად შეამსუბუქა სილიკოვის მდგომარეობა სარდარაბადთან.²⁴⁹

ერივანის დამცველებისთვის მეორე საფრთხე იყო ოსმალთა მე-9-ე მსროლელი პოლკი ესად-ფაშას²⁵⁰ მეთაურობით, რომელმაც 22 მაისს ამამლუსთან ნაზარბეკოვი დაამარცხა, რის შემდეგაც ერივანზე შეტევა დაიწყო ჩრდილოეთიდან სპიტაკის უღელტეხილის გადმოვლით (იხ. ზემოთ). ესადს წინააღმდეგობას მხოლოდ ორი მცირერიცხოვანი მოხალისეთა რაზმი უწევდა, რომლებსაც თურქების წინააღმდეგ არა თუ შეჩერების, დაყოვნების

²⁴⁶ რამდენიმე დასახლებული პუნქტის სახელწოდება აზერბაიჯანსა და სომხეთში. აქ: დიდი ზეივა (ახლა არატაშენი) სომხეთის არმავირის რაიონში.

²⁴⁷ Allen-Muratov, p.475.

Hovannisian, p. 172.

Шамбапов, стр.618-619.

²⁴⁸ აღრი-დაღი (Aras Güneyi Dağları) – ქედი სომხეთის მთიანეთის შუა ნაწილში თურქეთის აღმოსავლეთში; არარატი (Ağrı Dağı, სომხ. მასისი) – მთა: სომხეთის მთიანეთის ყველაზე მაღალი ვულკანური მასივი.

²⁴⁹ Allen-Muratoff, pp. 475-476.

Шамбапов, стр. 619.

²⁵⁰ ვეჰიბ-ფაშას უფროსი ძმა

ძალაც არ ჰქონდათ. მოახლოებული კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად სილიკოვმა ჩამოაყალიბა ტყვიამფრქვევების დიდი რაოდენობითა და ოთხი საარტილერიო ქვემეხით მომარაგებული განსაკუთრებული დამრტყმელი ჯგუფი²⁵¹ 1000 მებრძოლის ოდენობით. ამ დამრტყმელ ჯგუფს ნაბრძანები ჰქონდა მე-9-ე დივიზიის დახვედრა ვიწრო კანიონში სოფელ აბარანთან.²⁵² ჯგუფს სათავეში ჩაუდგა გამოცდილი პარტიზანი მეთაური დრო (დრასტამატ კანაიანი), რომელსაც ნაბრძანები ჰქონდა შეე-ნარჩუნებინა ბაშ-აბარანის რაიონი ერივანიდან 60 კმ ჩრდილოეთით. ორი დღის მოგვიანებით დროს დასახმარებლად გაგზავნეს კავალერიის მე-2-ე პოლკი და რამდენიმე პარტიზანული რაზმი.²⁵³

დარჩენილი სომხური ჯარი, რომელიც ემბიადინთან ოსმალთა მე-11-ე დივიზიის გზაზე იდგა, პოლკოვნიკ დანიელ პირუმიანს გადასცეს და კონტრიერიშისთვის მომზადება უბრძანეს. ამის გარდა, სილიკოვმა გამოყო მცირე რეზერვი 800 მხედრის რაოდენობით ოთხი მსუბუქი ქვემეხით, ვიცე-პოლკოვნიკ²⁵⁴ კარაპეტ ჰასან-ფაშაიანის მეთაურობით. ეს რეზერვი განლაგდა სოფელ გაზანფარში²⁵⁵, აქედან მას შეეძლო აუცილებლობის შემთხვევაში დახმარება აღმოეჩინა ან დროს ჯგუფისთვის, ან პარუმიანის ჯარისთვის²⁵⁶ გარემოება მიხედვით.

23 მაისს პირუმიანის ჯარმა ორი კოლონით ზეივა-ქერფა-ლუდან და ქურდიუკლუდან მოულოდნელად კონტრიერიში მიიტანა თურქებზე. 24 მაისს განადგურებული მე-11-ე დივიზიის ნაწილები სარდარაბადიდან უწყსრიგოდ იხევდნენ უკან.²⁵⁷ ეს

²⁵¹ ალენისა და მურატოვის თანახმად, დროს ჯგუფი, მიუხედავად მისი მცირერიცხოვნობისა, ყველაზე გამოცდილი და დისციპლინირებული მებრძოლებით იყო დაკომპლექტებული.

²⁵² ახლანდელი აპარანი – ქალაქი სომხეთში. თანამედროვე სახელწოდებას აკუთვნებენ X საუკუნეს, სავარაუდოდ სომხური სიტყვიდან “აპარანკ” – სასახლე.

²⁵³ Allen-Muratoff, pp. 475-476.

Hovannisian, pp. 192-193.

Шамбаров, стр. 619.

²⁵⁴ სამხედრო წოდება, შეესაბამება ინგ. lieutenant-colonel-ს, გერმ. Oberst-leutnant-ს, რუს. подполковник-ს.

²⁵⁵ 1948 წლის 10 ოქტომბერს სოფელმა მიიღო სახელწოდება არაგაწი.

²⁵⁶ Шамбаров, стр. 619.

²⁵⁷ Allen-Muratoff, pp. 474 and 476.

Hovannisian, pp. 192-193.

პირველი შემთხვევა იყო 1918 წლის თებერვლის შემდეგ, როცა თურქები გააქციეს. მეორე დღეს პირუმიანის ჯარის კონტრშეტევა შენელდა სადგურ არაქსის ახლოს, სადაც მოწინააღმდეგე სადგურიდან ჩრდილო-დასავლეთით გაბატონებულ სიმაღლეებზე გამაგრდა.

ბაშ-აბარანის ოპერაცია

იმავე დღეს, 24 მაისს დროს ჯგუფი ბრძოლაში ჩაება მე-3-ე მსროლელ პოლკთან, რომელიც ესად-ფაშას მე-9-ე დივიზიის ავანგარდს შეადგენდა. 24-საათიანი შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ ესადმა შევექი-ფაშასგან უკან ამამლუსკენ დახვეის ბრძანება მიიღო 36-ე დივიზიის მხარდაჭერის მიზნით, რომელიც იმ დროს მძიმე ბრძოლას ეწეოდა, ცდილობდა ნაზარბეკოვის არმიის კონტრშეტევის შეჩერებას (იხ. ქვემოთ). 25-დან 28 მაისამდე თურქები უკან იხევდნენ, თავი რომ დაეღწიათ მათ დადევნებული დროს სომხებისგან, რომლის ჯგუფი მოხალისეთა რამდენიმე რაზმმა გააძლიერა.

29 მაისისთვის დრომ თურქებს წარმატებით დაახვეინა უკან ბაშ-აბარანიდან ჩრდილოეთით 30 კმ-ში მდებარე სპიტაკის უღელტეხილისკენ და ამამლუზე შემდეგი შეტევისთვის მოემზადა.²⁵⁸

ყარაქლისის ბრძოლა

„ამამლუს ჩანგლის“ დაკარგვის შემდეგ, 22 მაისს ნაზარბეკოვმა გადააჯგუფა თავისი ძალები ყარაქლისის გარშემო, ორი დღით გვიან წარმატებული კონტრიერიში მიიტანა 36-ე დივიზიის ნაწილებზე და მოწინააღმდეგე უკან ამამლუსკენ განდევნა. განადგურების შიშით შევექი-ფაშამ გადაწყვიტა თავისი გაფანტული ჯარის შეჯგუფება და ბაშ-აბარანიდან გამოიწვია მე-9-ე დივიზია (იხ. ზემოთ). იმავდროულად თურქების მარცხენა ფლანგზე მე-5-ე დივიზიის (იმის, რომელმაც 23 მაისს ანდრანიკის რაზმები აიძულა, სოფელი ჯალალ-ოღლი დაეტოვებინათ) ნაწილები სამხრეთით

²⁵⁸ Allen-Muratoff, pp. 474 and 476.
Hovannisian, p. 192.
Шамбаров, стр. 619.

დასახლება ბეზობდალისკენ²⁵⁹ მობრუნდნენ და ამით ნაზარბეკოვს ზურგში დარტყმით დაემუქრნენ. 26 და 28 მაისს შორის ქალაქ ყარაქლისის გარშემო მთელი რაიონი გააფთრებული ბრძოლების ზონად გადაიქცა. რიცხოვნობად ცოტად თუ ბევრად თანაბარი რაოდენობის მოწინააღმდეგესთან წარმატებით მეტრძოლი სილიკოვისა და დროსგან განსხვავებით ნაზარბეკოვის ჯარი იძულებული იყო 5-ის წინააღმდეგ 3-ის თანაფარდობით ებრძოლა და ნელ-ნელა უკან იხევდა.²⁶⁰

27 მაისის დღის ბოლოს თურქებმა გატეხეს სომხების დაცვა ბეზობდალ-დარაბასის ხაზზე და ყარაქლისში შევიდნენ. დაახლოებით 20 საათის შემდეგ ნაზარბეკოვის რაზმებმა სოფლებს იაყუბლუსა და შალალის შორის მდინარე ბამბაკის გასწვრივ ახალი თავდაცვითი პოზიციები დაიკავეს. მათ იქ ანდრანიკის ჯგუფის ნარჩენები შეუერთდნენ. 28 მაისის საღამოსთვის თურქებმა სოფელ ვართანლუს²⁶¹ დაკავებით წარმატებული შემოვლითი მანევრი შეასრულეს და სომხებს უფრო შორს აღმოსავლეთით მთიანი უღელტეხილების გადავლით უკან დახევა აიძულეს.²⁶²

29 მაისს ნაზარბეკოვის სომხურმა რაზმები გამოვიდნენ ალექსანდროპოლ-ყაზახის შოსეზე სოფლებთან – ბოზიკენტსა²⁶³ და ნიკიტინოსთან²⁶⁴, საიდანაც მათ გუბერნიის საზღვრის გავლით

²⁵⁹ „...ბერდუჯის მთები უნდა მდ. ბერდუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკას უწოდებენ. სამხრეთით მდებარედ ვიგულისხმობთ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბეოდუჯის მთა უნდა რუსების მეზობდალის მთებს უდრიდეს.“ (ი. ჯავახიშვილი, „საქართველოს საზღვრები“; *ციტატა მოყვანილია ნაბეჭდი ორიგინალის კორექტურული შეცდომებით.* – მთარგ.)

²⁶⁰ ამასთან ნაზარბეკოვსა და შევქის არტილერიის ერთნაირი რაოდენობა ჰქონდათ, ტყვიამფრქვევების რაოდენობით კი სომხები თურქებს კიდევ სჯობნიდნენ.

²⁶¹ **შაუმიანი** – სოფელი სომხეთში, ლორეს პროვინციაში.

²⁶² Allen-Muratoff, pp. 472 -475.

Hovannisian, p. 192.

²⁶³ ახლანდელი მარღაოვითი (1978 წ. 25 იანვრამდე – ჰამზაჩიმანი ან ამ-ზაჩიმანი) – სოფელი ლორეს რაიონში სომხეთში

²⁶⁴ ახლანდელი ფიოლეტოვო, 1820 წ. ტამბოვის გუბერნიის გადასახლებული მაღაკენების მიერ დაარსებული სოფელი ლორეს ოლქში, აღსთაფის ქვაბულში, მდინარე აღსთაფაზე (სომხ. აღსტევი). მოსახლეობის

უფრო შორს ელიზავეტპოლის გუბერნიის ყაზახის მაზრის ქალაქ დილეჟანის მხარეს დაიხიეს. მეორე დღეს, 30 მაისს ანდრანიკის დამრტყმელი ბრიგადის ნარჩენები ნაზარბეკოვს დილეჟანში შეუერთდნენ.

ზუსტი ცნობები ყარაქლისის ბრძოლის მსვლელობაში დანაკლისის შესახებ არ გვაქვს, მაგრამ ოვანისიანის თანახმად, – „ორივე მხრიდან იყო ათასობით მოკლული და დაჭრილი“.²⁶⁵ ნებისმიერ შემთხვევაში, გენერალ ნაზარბეკოვის განკარგულებაში მყოფი სომხური ძალები 5000 დაქანცულ მებრძოლს არ აღემატებოდა. ამ ხალხს ჯერ კიდევ უნდოდა ბრძოლის ბოლომდე გაგრძელება, მაგრამ, საეჭვოა, კონტრშეტევის დაწყების უნარი ჰქონოდათ.²⁶⁶ კიდევ უფრო სკეპტიკური აზრი გამოთქვა ნაზარბეკოვის ჯარის ნარჩენებზე ქართველმა გენერალმა კვინიტაძემ, რომელიც ამტკიცებდა, რომ ყარაქლისის შემდეგ ნაზარბეკოვი რაიმე ბრძოლისუნარიანი ჯარის გარეშე დარჩა, მისი შტაბის ოფიცრების გამოკლებით.²⁶⁷ თუმცა ეს მტკიცება, შესაძლოა, გაზვიადებული იყო.

მეორე მხრივ, სამი ოტომანური დივიზიის დამარცხებული ნარჩენები შევქის სარდლობით ასევე დაქანცული და დემორალიზებული იყვნენ. ამასთან მათ ემუქრებოდათ დარტყმები მარცხენა ფლანგიდან და ზურგიდან, დროსა და პირუმიანის შემტევი ჯარების მხრიდან. შექმნილ გარემოებაში ნაზარბეკოვის წინააღმდეგ თურქების არანაირ შემდგომ შეტევაზე ლაპარაკი არ შეიძლება ყოფილიყო.

მაგრამ შევქი-ფშას ასკერებს თავიანთ დანაკარგებზე შურისძიების უნარი აღმოაჩნდათ, მოაწყვეს მაზრის მშვიდობიანი სომეხი მოსახლეობის, ვინც ევაკუაცია ვერ მოასწრო, ჟლეტა სქესისა და ასაკის განურჩევლად. მაისის ბოლოს ალექსანდროპოლის მაზრის დიდი ნაწილი ნანგრევებში ეყარა, ყარაქლისის გარშემო ათზე მეტი სოფელი კი მათ მცხოვრებთა და იქ თავშეფარებულ

უმეტესობა რუსი მაღაკნებია. სომხეთის თანამედროვე მაღაკნური ორი სოფლიდან ერთ-ერთი (მეორეა ლერმონტოვო). სახელი 1936 წ. გადაერქვა ზაქოს კომისრის ი. ტ. ფიოლეტოვის პატივსაცემად.

²⁶⁵ Hovannisian, p. 192.

²⁶⁶ Allen-Muratoff, p.474.

²⁶⁷ Квинитадзе, с. 37.

ლტოლვილთა დაუმარხავი გვამებით ავსებულ ჰეკატომბებად იქცა.²⁶⁸

კონტრშეტევა ალექსანდროპოლზე. დაზავება და ანდრანიკის ბრიგადის წასვლა

მაისის ბოლო დღეების განმავლობაში, როცა ნაზარბეკოვის რაზმები ყარაქლისიდან ნელ-ნელა იხევდნენ უკან, სარდარაბადის მხრიდან კონტრშეტევით მოდიოდნენ ჯარები სილიკოვისა და პირუმიანის მეთაურობით. სამი დღე-ღამის განმავლობაში, 25-დან 27 მაისამდე შეუპოვარი ბრძოლები გაიშალა რკინიგზის სადგურ არაქსის გარშემო, სადაც უკანდახეული მე-11-ე ოტომანური დივიზიის ნაწილები სომხების კონტრშეტევის შეჩერებას შეეცადნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ორივე მხარე დაქანცული და დაუძლურებული იყო, თურქები ჯიუტად ინარჩუნებდნენ სიმაღლეებს სადგურიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სომხები კვლავ და კვლავ მიდიოდნენ იერიშზე, მაგრამ ყოველთვის უკუ-იქცეოდნენ. გარდატეხა დადგა 27 მაისს, როცა დროს მიერ ბაშ-აბარანის რაიონში ჩატარებულმა წარმატებულმა ოპერაციამ სილიკოვს მის მიერ სოფელ გაზანფარში წინასწარ დატოვებული რეზერვის მოქმედებაში შეყვანის საშუალება მისცა. იმ დღეს პოდპოლკოვნიკ კარაპეტ ჰასანფაშაიანის 800 დასვენებულმა მხედარმა ოთხი მსუბუქი ქვემეხით მთის უღელტეხილებზე ელვისებური მარში-გადასროლა ჩაატარა და უეცრად ზურგიდან შეუტია თურქების პოზიციებს იმ დროს, როცა პირუმიანის ძირითადმა ძალებმა კვლავ დაიწყეს წინიდან შეტევა. თურქების თავდაცვა გატყდა, მე-11-ე დივიზიის ნაწილებმა კი ბრძოლის ველზე მხოლოდ დაღუპულებად 3500 კაცზე მეტი დაკარგეს და უწესრიგოდ გაიქცნენ ჩრდილოეთ მიმართულებით, ალექსანდროპოლისკენ.²⁶⁹ 30 მაისისთვის სილიკოვის ავანგარდმა სოფლებს მასტარასა და ანის²⁷⁰ მიაღწია. ახლახანდელი გამარჯვებებით

²⁶⁸ Hovannisian, p. 192.

Шамбаров, стр. 619-620.

²⁶⁹ Allen-Muratoff, p. 476.

Шамбаров, стр. 619-620.

²⁷⁰ ანი (სომხ. და თურქ. Ani, ქართ. ანისი; თანამედროვე თურქეთში ხან-დახან ოჯაქლუს უწოდებენ ახლომდებარე სოფლის სახელწოდების

შთაგონებული სომხური ჯარები, თავიანთი მეთაურის მოწოდებით „წინ, ალექსანდროპოლზე!“ მოწინააღმდეგის დევნის გაგრძელების ენთუზიზმით იყვნენ აღვსილნი.²⁷¹ დროს ჯგუფი იმავე დროს ემზადებოდა სპიტაკის უღელტეხილზე გასაღწევად, შვექი-ფაშას 36-ე და მე-5-ე დივიზიების ყარაქლისის გარშემო დაჯგუფებული ნარჩენების ალყაში მოქცევის მიზნით. თავის მხრივ ნაზარბეკოვისა და ანდრანიკის დამარცხებული, სილიკოვის მიერ ერივანიდან დილეჟანის ახლოს სოფელ სემიონოვკაში²⁷² გაგზავნილი მოხალისეთა ორი პოლკით გაძლიერებული რაზმები ასევე ემზადებოდნენ კონტრშეტევისთვის.

მაგრამ სომხების მოკლევადიანი ტრიუმფი პოლიტიკოსების მოქმედებებმა შეწყვიტეს. იმ დროს, როცა სარდარაბადის, ბაშ-აბრანისა და ყარაქლისის რაიონებში მძიმე ბრძოლები მიმდინარეობდნენ, სომეხი, ქართველი, გერმანელი და ოსმალთა დიპლომატები²⁷³ თავიანთ „ბატალიებს“ აწარმოებდნენ, რომელთა შედეგი რეგიონში მნიშვნელოვანი ცვლილებები იყო. 1918 წლის მაისის უკანსკნელი კვირის ბოლოს ამიერკავკასიის ფედერაციამ თავისი არსებობა შეწყვიტა, საქართველომ დამოუკიდებლობა გამოაცხადა, მის მაგალითს კი აზერბაიჯანი და სომხეთი მიყვნენ. იმავდროულად გერმანიამ ინტერვენცია დაიწყო საქართველოში და კონფლიქტში ასე თუ ისე გარეული მხარეები ბოლოსდაბოლოს მზად იყვნენ საზავო ხელშეკრულების ხელმოსაწერად. შესაბამისად, მოხდა ახალი დაზავება და ტფილისში სომხების ეროვნულმა საბჭომ ინსტრუქცია გაუგზავნა გენერალ ნაზარბეკოვს, რომელიც ჯერ კიდევ ითვლებოდა სომხური კორპუსის მეთაურად, შეეჩერებინა საბრძოლო მოქმედებები საზავო ხელშეკრულების

მიხედვით) – შუა საუკუნეების დანგრეული სომხური ქალაქი თანამედროვე თურქეთის ყარსის ილში, სომხეთის საზღვართან ახლოს.

²⁷¹ Hovannisian, p.193.

Allen-Muratoff, p.476.

²⁷² სოფელი გელარქუნიქის მარჯში

²⁷³ ამ წუსხიდან გამოვრჩეხეთ აზერბაიჯანელი (ანუ, როგორც ისინი მაშინ იწოდებოდნენ, „თათარი“) დიპლომატები იმ მიზეზით, რომ ისინი იყვნენ ერთადერთი მხარე, რომელიც საერთოდ არანაირ „ბატალიებში“ არ მონაწილეობდა, მყარად მისდევდა ოტომანთა იმპერიასთან სრული და უპირობო თანამშრომლობის პოზიციას.

მალე ხელმოწერის კარიბჭესთან.²⁷⁴ ნაზარბეკოვმა სასწრაფოდ წერილობით უბრძანა სილიკოვსა და დროს ყველა საბრძოლო ოპერაციის დაუყოვნებლივ შეწყვეტა, რამაც იმედის გაცრუება, რომ არ ითქვას, აღშფოთება გამოიწვია როგორც სომეხ სამხედროებს, ისე ერევანის შემოგარენში სამოქალაქო მოსახლეობას შორის. გენერალ სილიკოვის სახელზე რამდენიმე თხოვნა გაიგზავნა, არ დამორჩილებოდა ნაზარბეკოვის ბრძანებას, თავის თავზე კი მის ნაცვლად მთავარსარდლის მოვალეობა აეღო და სომხურ ჯარს გაძლოლოდა ალექსანდროპოლის და, შეძლებისდაგვარად, ყარსის განთავისუფლებისთვის. მაგრამ გამოცდილებით გაბრძნობილმა გენერალმა თავისი უფროსობის ბრძანების შესრულება ამჯობინა, ვიდრე ის, რომ გაერისკა იმის დაკარგვა, რაც ჯერ კიდევ იყო დარჩენილი სომხეთისგან. თავისი არმიის მდგომარეობის შესახებ კარგად ინფორმირებულ სილიკოვს ესმოდა, რომ მისი ჯარისკაცები მცირერიცხოვანნი და დაქანცულები არიან, რეზერვები კი არაა, საბრძოლო მასალებიც იწურება. თურქები კი თუმცა ასევე დაქანცულები არიან, მაგრამ ამასთან მშვენივრად მარაგდებიან სომხების მიერ მათთვის დატოვებული უზარმაზარი სამხედრო საწყობებიდან და თან ჯერ კიდევ შეუძლიათ რაიმე ახალი მაშველი ძალის იმედი ჰქონდეთ;²⁷⁵ და ამიტომ, ყველაფერი ზემოთნათქვამიდან გამომდინარე, მძიმე და არასაიმედო ზავი მაინც ჯობს დამღუპველი ომის გაგრძელებას.

სომხური კორპუსის ერევანის გუბერნიაში სილიკოვის სარდლობით და ქალაქ დილეჟანში ნაზარბეკოვის სარდლობით დისლოცირებული ნაწილებისა და შენაერთების უმეტესობა დაემორჩილა ბრძანებებს და შეასრულა დაზავების პირობები, თუმცა ეს ძირფესვიანად ეწინააღმდეგებოდა მათ პატრიოტულ სულისკვეთებას. მაგრამ გენერალმა ანდრანიკმა სხვა გადაწყვეტილება მიიღო, რასაც მთლიანად დაუჭირა მხარი ძირითადად დასავლეთის სომხებისგან შედგენილმა მისმა „განსაკუთრებულმა დამრტყმელმა ბრიგადამ“. ეს ხალხი მზად არ იყო თურქებთან რამენაირი შეთანხმების მიღებისთვის, რომელიც თავისუფლებასა და სამშობლოში დაბრუნებაზე მათ ოცნებას ჯვარს დაუსვამდა. პოპულარულმა გენერალმა დაგმო როგორც ეროვნული საბჭოს, ისე

²⁷⁴ იმ მომენტისთვის ნაზარბეკოვს ფაქტიურად სომხების მთელი ძალების მთავარსარდლის თანამდებობა ეკავა.

²⁷⁵ Hovannisian, pp. 193-194.

თავისი მთავარსარდლის პოზიცია, განაცხადა, რომ მის დაქვემდებარებულ ადამიანებთან ერთად მათი კონტროლირებადი ტერიტორიებიდან მიდის მოკავშირეების მხარეზე ბრძოლის შემდგომი გაგრძელებისთვის.²⁷⁶

ბრძოლა ახალციხისა და ახალქალაქისთვის

სანამ დიპლომატები ბათუმსა და ტფილისში დებატებს აწარმოებდნენ, ერივანის გუბერნიაში კი ბრძოლები მიმდინარეობდნენ, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები ეთნიკურ-რელიგიური ომის არენა გახდა.

1918 წელს ახალციხის მაზრის (საქართველოს ისტორიული პროვინციის მესხეთის ნაწილის) სოფლის ადგილების ტერიტორიაზე მოსახლეობის უმრავლესობას მუსლიმანები შეადგენდნენ: თურქები, ქურთები და ისლამიზებული ქართველები.²⁷⁷ ქრისტიანული უმცირესობა უმეტესწილად სოფლების სვირის, მუსხის, დვირის, საკირეს, ერკოთას, ვარძიასა და თმოგვის (მართლმადიდებელი ქართველები), წყალთბილას, პამაჯისა და წყრუთის (სომხები), ასევე ვალესა და უდეს (კათოლიკები, სომეხი კათოლიკების ჩათვლით) რაიონებში ცხოვრობდნენ. ქალაქი ახალციხე, თავის მხრივ, უპირატესად ქრისტიანული იყო. მისი მოსახლეობის ნახევარზე ნაკლები სომხები იყვნენ, დაახლოებით 1/3 – მართლმადიდებელი ქრისტიანები ქართველების, რუსების, უკრაინელებისა და ბერძნების ჩათვლით, 1%-ზე ნაკლები – კათოლიკები (ძირითადად პოლონელები). ქალაქში ასევე ცხოვრობდა ებრაელთა მცირე რაოდენობა (მთელი მოსახლეობის დაახლოებით 10%). ამ რთულ ეთნიკურ-რელიგიურ ვითარებაში ადგილობრივმა მუსლიმანმა პარტიზანებმა, რომლებმაც 1918 წლის აპრილში მაზრის სოფლურ ადგილებზე კონტროლი აიღეს და ახალციხის ბლოკირება მოახდინეს, წვრილ-წვრილი ქრისტიანული

²⁷⁶ Allen-Muratoff, p. 476.

Hovannisian, p. 194.

²⁷⁷ ახალციხელი თურქების უმრავლესობა XX საუკუნის დასაწყისის რუსულ სტატისტიკაში „თათრების“ სახელწოდებითაა აღნიშნული. მაგრამ ამ „თათრების“ მნიშვნელოვან ნაწილს ქართული წარმოშობა ჰქონდა. XIX საუკუნის დასაწყისისთვის ამ ხალხის დიდი ნაწილი თავს თურქებად თვლიდა და ხშირად შეურაცხყოფად აღიქვამდნენ, თუ ვინმე მათ ქართულ ფესვებს შეახსენებდა.

დასახლებების ჟლეტა დაიწყეს. ამ საქმეში მათ ეხმარებოდნენ მათი შეიარაღებული ერთმორწმუნენი, რომლებიც მაზრაში მეზობელი არტანის ოკრუგიდან მოვიდნენ მე-3-ე არმიის ოსმალთა მე-5-ე და მე-10-ე დივიზიების რამდენიმე რეგულარულ ნაწილთან ერთად.²⁷⁸

შექმნილ ვითარებაში ადგილობრივმა ქრისტიანებმა (როგორც ქართველებმა, ისე სომხებმა) ერთიანობის დემონსტრაცია მოახდინეს. მათ მოლაშქრეთა რაზმებმა, ერთმანეთთან და ქართული კორპუსის რეგულარულ ნაწილებთან თავისი მოქმედებების კოორდინაციით წარმატებით შეძლეს რამდენიმე ქრისტიანული ანკლავის დაცვა. უნდა აღინიშნოს, რომ საბრძოლო გამოცდილების უქონლობის მიუხედავად ახალციხის მაზრის ქრისტიან მოლაშქრეებს მაღალი საბრძოლო სულისკვეთება ჰქონდათ და კარგად იყვნენ შეიარაღებულნი, მათ შორის ტყვიამფრქვევებითა და არტილერიით. მოლაშქრეთა რაზმებს ხშირად მეთაურობდნენ კადრის გამოცდილი ოფიცრები, რომლებიც ადრე რუსულ არმიაში მსახურობდნენ. მაზრის ქრისტიანული ანკლავების სოფლებს მხარდაჭერა ჰქონდათ ქალაქ ახალციხის ქართული გარნიზონის მხრიდანაც, რომელსაც გენერალი აბელ მაყაშვილი მეთაურობდა. ამის გარდა ახალციხიდან 50 კმ ნაკლებზე ბორჯომის ხეობაში (მეზობელ გორის მაზრაში) განლაგებული იყო მე-3-ე ქართული დივიზია გენერალ გიორგი არჯევანიძის მეთაურობით. თუმცა ეს დივიზია მკაცრ ნეიტრალიტეტს იცავდა და 1877 წლის საზღვარზე გამავალ ოსმალეთ-ამიერკავკასიის დაზავების ხაზს არ გადადიოდა. შემდგომში გენერალი გიორგი კვინიტაძე ამას არა მხოლოდ დივიზიის სისუსტით, არამედ იმითაც ხსნიდა, რომ არჯევანიძეს არ ჰქონდა სარდლობისგან მკაფიო ინსტრუქციები იმის შესახებ, უნდა ჩათვლილიყო ახალციხის მუსლიმანური ლაშქარი რეგულარულ ოტომანურ ჯარად, თუ ადგილობრივ კავკასიელ ბანდიტებად. პირველ შემთხვევაში დივიზიას არ ჰქონდა კონფლიქტი ჩარევის უფლება, ყოველ შემთხვევაში 15 მაისამდე, როცა თურქებმა ერივანის გუბერნიაში მდინარე დასავლეთ არფაჩაიზე (ახურიანზე) გადასვლით დაზავება დაარღვიეს. მეორე შემთხვევაში ქართულ სარდლობას თითქოსდა ჰქონდა მოქმედების თავისუფლება. მაგრამ აქაც არსებობდა

²⁷⁸ გენერალ კვინიტაძის მოგონებების თანახმად მოხდა ახალციხელი მუსლიმანი პარტიზანების ცალკე დივიზიად რეორგანიზება ოსმალთა არმიის 1-ლი კავკასიური კორპუსის შემადგენლობაში.

ოსმალთა ჯარის ახალი აგრესიული მოქმედებების პროვოცირების საშიშროება, რაც შეიძლება „მშვიდობიანი მუსლიმანური მოსახლეობის ქრისტიანული მხეცობისგან დაცვის“ საბაბით დაწყებულიყო. აღწერილი მდგომარეობის გამო როგორც ქართული სარდლობა, ისე გენერალი არჯევანიძე ამჯობინებდნენ, დაეცვათ დაზავების პირობები და 1877 წლის საზღვრებისქითა სამხრეთ საქართველოსთვის ბრძოლაში არ ჩარეულიყვნენ.

ამასობაში 1918 წლის მაისის პირველი ნახევრის განმავლობაში ძირითადი საბრძოლო მოქმედებები ახალციხის მაზრაში უპირატესად სოფლების – მუსხისა და წყრუთის გარშემო მიმდინარეობდნენ. 2 და 3 მაისის განმავლობაში ახალციხეში ბლოკირებული გარნიზონის ნაწილებმა მოულოდნელი გამოხდომა მოახდინეს მუსხის მიმართულებით. მუსხში მათ ადგილობრივი ქრისტიანი მოლაშქრეები (ქართველები და სომხები) შეუერთდნენ მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით ჯერ კიდევ არ აოხრებული ქრისტიანული და ნაწილობრივ ქრისტიანული რამდენიმე სოფლის დაცვის ოპერაციის ჩატარების მიზნით.²⁷⁹ გენერალ მაყაშვილის პირადი ხელმძღვანელობით ჩატარებული მუსხის ოპერაცია თურქების ჯარისა და ადგილობრივი ბაშიბუზუკების განადგურებით დასრულდა. თითქმის იმავედროულად, 3 და 4 მაისს, სომეხმა მოლაშქრეებმა სოფლებიდან – წყრუთიდან და წყალთბილადან წარმატებით მოიგერიეს მათ პოზიციებზე თურქების რამდენიმე იერიში ახალციხიდან ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით. ამ შეტაკებების შემდეგ მაზრის დიდ ნაწილს შეეძლო დამტკბარიყო ფარდობითი სიმშვიდითა და *Status Quo*-თი ივნისის დასაწყისამდეც კი, როცა ბოლოსდაბოლოს ზავი დაიდო.²⁸⁰

ახალქალაქის მაზრაში (საქართველოს ისტორიული პროვინციის ჯავახეთის ნაწილი) სიტუაცია მთლიანობაში უფრო სა-

²⁷⁹ 1918 წლის აპრილის ბოლოს – მაისის დასაწყისში მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ოსმალთა ჯარმა და ადგილობრივმა ბაშიბუზუკებმა თორმეტზე მეტი ქრისტიანული სოფელი გაძარცვეს და დაწვეს. როგორც წესი, მოლაპარაკებების შემდეგ პირველად სოფლელებს განაიარაღებდნენ, განაიარაღების შემდეგ კი მაშინვე ერთიანად ხოცავდნენ ან, უკეთეს შემთხვევაში, მათი სახლებიდან აგდებდნენ და მთელ ქონებას ართმევდნენ.

²⁸⁰ Саносян, стр. 77-86.

სიკეთოც კი იყო ადგილობრივი ქრისტიანებისთვის, რომლებიც მოსახლეობის დაახლოებით 90%-ს შეადგენდნენ. მაზრის ყველაზე დიდ ქრისტიანულ თემს შეადგენდნენ სომხები (მთელი მოსახლეობის 71%), რომელთა უმრავლესობა სომხურ სამოციქულო ეკლესიას ეკუთვნოდა, კათოლიკების მცირე რაოდენობა სოფელ ალასტანში ცხოვრობდა. მაზრაში ასევე იყო მართლმადიდებელი ქართველებით (მთელი მოსახლეობის 4,2%) დასახლებული ექვსიოდე სოფელი და ქართველი კათოლიკების ორი სოფელი – ხიზაბავრა და სარო (მოსახლეობის 2%-ზე ნაკლები). მაზრის მეორე მნიშვნელოვან ქრისტიანულ თემს შეადგენდნენ ძირითადად დუხობორების სექტას მიკუთვნებული რუსი გადასახლებულები (მთელი მოსახლეობის 9%), რომლებიც ეგრეთ წოდებულ „ჯავახეთის დუხობორიაში“ ცხოვრობდნენ (თორმეტიოდე სოფელი ბოგდანოვკის თემის (ვოლოსტის) აღმოსავლეთ ნაწილში), თუმცა დუხობორები 1918 წლის ეთნიკურ-რელიგიურ კონფრონტაციაში არ მონაწილეობდნენ. ეს მოხდა ნაწილობრივ დუხობორების ტრადიციული პაციფიზმის წყალობით, ასევე იმიტომაც, რომ ოსმალთა ჯარები ეთნიკურად რუს სამოქალაქო მოსახლეობას შედარებით კარგად ექცეოდნენ, მისდევდნენ მათი სარდლობისგან მიღებულ დირექტივებს.²⁸¹ მეორე მხრივ, ადგილობრივ მუსლიმან

²⁸¹²⁸¹ თანამედროვე მკითხველისთვის ალბათ ძნელია იმის გაგება, რომ აღწერილ პერიოდში ოტომანთა იმპერიის ოკუპაციის ზონაში მშვიდობიანი მოსახლეობის ბედს განსაზღვრავდა არა მხოლოდ მათი რელიგიური კუთვნილება, არამედ ეთნიკური წარმოშობაც. ასე მაგალითად, თურქების ჯარი, ადგილობრივი ბაშიბუზუკებიც კი კავკასიელ გერმანელებთან და ესტონელებთან სავსებით მეგობრულად იქცეოდნენ. ეს იმით აიხსნება, რომ მათი რუსული ქვეშევრდომობის მიუხედავად, ადგილობრივ გერმანელებსა და ესტონელებს მძლავრ გერმანიის იმპერიასთან მათ „ნათესაობაზე“ დაფუძნებული პრივილეგიები ჰქონდათ. რაც შეეხება რუს და სხვა სლავ კოლონისტებს, მათაც, ყოველ შემთხვევაში პირველ ხანებში, თურქები ასევე შედარებით ღირსეულად ექცეოდნენ, იმიტომ რომ ისინი რუსეთის იმპერიას წარმოადგენდნენ, რომელიც ოსმალთა სარდლობის თვალში თუმცა დესტაბილიზებული იყო რევოლუციით, მაგრამ მაინც დიდ და პოტენციურად ძლიერ ქვეყნად რჩებოდა. ამავე დროს მშვიდობიანი სომეხი და ასურელი [*ასირიელები, ასურები, სირიელები, ქალდეელები* (კათოლიკე ასირიელები) – სემიტური მოდგმის ხალხი, არამეელების შთამომავალნი. ცნობილი არიან ასევე როგორც აისორები (ეს სახელწოდება გავრცელებული იყო

მოლაშქრეებს დუხობორებზე თავდასხმის შესაძლებლობა არც ჰქონდათ, იმიტომ რომ „დუხობორია“ აგრესიულად განწყობილი მუსლიმანური სოფლებისგან ქართული და სომხური ანკლავების ჯაჭვით იყო იზოლირებული.

მუსლიმანური უმცირესობა (თიურქო-თათრები და ქურთები) ახალქალაქის მაზრაში მოსახლეობის 10%-ზე ოდნავ მეტს შეადგენდა. ადგილობრივი მუსლიმანები კონცენტრირებული იყვნენ უპირატესად მაზრის დასავლეთით მდინარე მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით მდებარე და ფაქტიურად მესხი მუსლიმანების ტერიტორიის ეთნიკურ გაგრძელებად წარმოდგენილ ორ ანკლავში. ზემოთდასახელებული ანკლავებიდან ყველაზე მსხვილი იყო ოკამი – ხავეთი – მირაშხანი და ხერთვისი – ნაქალაქევი (ისტორიული წუნდა).

1918 წლის მაისის დასაწყისისთვის ოკამელმა და ხერთვისელმა მუსლიმანებმა ადგილობრივი ხანებისა და ბეგების ხელმძღვანელობით ჩამოაყალიბეს შეიარაღებული ბანდები და თურქების რეგულარული ჯარისა და არტაანელი მუსლიმანი მოლაშქრეების მოსვლის მოლოდინში იყვნენ, რომ მაზრის დაპყრობა და მისი ქართველებისა და სომხებისგან გაწმენდა დაეწყოთ. მაზრის ქრისტიანი მოსახლეობა, თავის მხრივ, ასევე ემზადებოდა ოსმალთა შემოსევისთვის. როგორც ქართველი, ისე სომეხი მოლაშქრეები კარგად ორგანიზებული, შეიარაღებული და გაწვრთნილი იყვნენ. მათი მეთაურების მნიშვნელოვან ნაწილს ძველი რუსული არმიის გამოცდილი ოფიცრები და უნტერ-ოფიცრები შეადგენდნენ.²⁸² ზოგიერთ რაზმს მეთაურობდნენ ადგილობრივი მღვდლები.²⁸³

პირველი შეტაკებები ახალქალაქის მაზრის სამხრეთ-დასავლეთით დაიწყო ჯერ კიდევ აპრილში, როცა მუსლიმანური ბანდები ოკამი – ხავეთი – მირაშხანის ანკლავიდან სომხურ სოფლებს მურჯახეთსა და კარწახს დაესხნენ. თავდასხმაში ასევე მონაწილეობდნენ მუსლიმანი პარტიზანები ახალციხის მაზრიდან და არტაანის ოკრუგიდან. შეიარაღებული შეტაკებები მაისის მეორე

რუსეთის იმპერიაში და დამამცირებლად ითვლებოდა)] მოსახლეობა, როგორც წესი, უკლებლივ ყველა ნადგურდებოდა, მათი ქვეშევრდომობისა და სახელმწიფოებრივი კუთვნილების მიუხედავად (განსაკუთრებით ირანელი სომეხები და ასურელები).

²⁸² Саносян, стр. 119-126.

²⁸³ Саносян, стр. 161.

დეკადის ბოლომდე გარდამავალი წარმატებებით მიმდინარეობდნენ უპირატესად სოფელ ვაჩიანიდან სოფელ მურჯახეთამდე ხაზის გაყოლებით სულდას, ოკამისა და ხავეთის გავლით.²⁸⁴ დაახლოებით იმავდროულად შეიარაღებული შეტაკებები ასევე ხდებოდა მდინარე მტკვრის გაყოლებით სოფლების ნაქალაქევისა და მირაშხანის ქურთ მოლაშქრეებსა და შეიარაღებულ ქრისტიანებს შორის სოფლებიდან კუმურდო (სომხები) და კილდა (ქართველები). კონფლიქტი დაიწყო კუმურდოს მცხოვრებლების მცდელობის შემდეგ, დაეცვათ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე სოფელ ზემო-თმოგვიდან (ახალციხის მაზრაში) გამოძევებული ქართველი ლტოლვილები, და დამთავრდა ქართველი და სომეხი მოლაშქრეების გამარჯვებითა და მუსლიმანური სოფლების ნაქალაქევისა და მირაშხანის განადგურებით.²⁸⁵

მაზრის სამხრეთ-დასავლეთით საომარი მოქმედებები დაიწყო 7 მაისს, როცა სოფელ ხერთვისის შეიარაღებულმა მცხოვრებლებმა, რომლებსაც მხარს ახალციხელი მუსლიმანები უჭერდნენ, სარო – ხიზაბავრას ქართული კათოლიკური ანკლავის განადგურების მცდელობა წამოიწყო. ალყაში მოქცეული ორი სოფლის ქართველმა დამცველებმა, რომლებსაც ორივე მხრიდან უტევენ, დაუყოვნებლივი დახმარება მიიღეს სომეხი მოლაშქრეების მხრივ კუმურდოსა და დილისკადან. ხუთდღიანი შეუპოვარი ბრძოლების შემდეგ მუსლიმანები დამარცხდნენ, ხერთვისი კი ქართველებმა და სომხებმა აიღეს.²⁸⁶

მომდევნო რამდენიმე დღის განმავლობაში ახალქალაქის მაზრის ქრისტიანების თავდაცვის ხელმძღვანელობამ საბრძოლო ოპერაციების მეზობელ მაზრაში გადატანისა და ალყაშემორტყმული ახალციხის განბლოკვის გადაწყვეტილება მიიღო. ამ მიზნის მისაღწევად ახალციხისა და ახალქალაქის დამაკავშირებელი გზის გასწვრივ სოფლების ჯაჭვის კონტროლქვეშ ადგა იყო აუცილებელი. ამ მომენტისთვის (იხ. ზემოთ) ახალციხის ქართული გარნიზონის ნაწილებმა ქართველი და სომეხი მოხალისეების რაზმებთან ერთად უკვე აიღეს კონტროლქვეშ ამ გზის ნაწილი ქალაქ ახალციხიდან სოფელ მუსხამდე, იმ დროს, როცა ახალქალაქის მაზრის დამცველები ამ გზას თავის მხრივ სოფელ ხერთვისამდე აკონტროლებდნენ. მთელი გზის დაუფლებისთვის

²⁸⁴ Саносян, стр. 134-140.

²⁸⁵ Саносян, стр. 138-139.

²⁸⁶ Саносян, стр. 158-159.

მთავარი დაბრკოლება იყო დიდი მუსლიმანური სოფელი ასპინძა, რომელშიც განლაგებული იყო თურქული არმიის რეგულარული, ათასი მუსლიმანი მოლაშქრით გაძლიერებული რაზმი, რომლებსაც ადგილობრივი ბეგები ჰაფიზ-ეფენდი და შაჰი-ალა მეთაურობდნენ. ზემოთაღნიშნული კონტინგენტის საერთო სარდლობას ახორციელებდა ჰასანბეგის სახელით ცნობილი ოსმალთა კადრის ოფიცერი. მაისის მესამე დეკადისთვის ახალქალაქის მაზრაში ვითარება უარესი მხრით შეიცვალა. 20 მაისს თურქების რეგულარული ნაწილებით გაძლიერებულმა არტაანელმა და ჩილდირელმა მუსლიმანმა მოლაშქრეებმა ახალი შეტევა დაიწყეს კარწახზე და მეორე დღის ბოლოს დაიკავეს ეს სტრატეგიულად განლაგებული სომხური სოფელი. აღმოსავლეთიდან კი მაზრას ოსმალთა რამდენიმე ქვედანაყოფის შემოსევა ემუქრებოდა. ეს ძალები თურქების მიერ მე-5-ე დივიზიის შემადგენლობიდან სპეციალურად იყვნენ გამოყოფილი ქალაქ ახალქალაქის დასაპყრობად და მეზობელ ალექსანდროპოლის მაზრაში სოფელ გიული-ბულადის რაიონში იყვნენ განლაგებულნი. შექმნილ სიტუაციაში ახალქალაქის მაზრის ქართველი და სომეხი საველე მეთაურები ასპინძის დასაპყრობად საკმარის ძალებს არ ფლობდნენ.

ამიტომ საველე მეთაური უსულ-ხეჩო დაუყოვნებლივ გაემართა ბორჯომში გენერალ არჯევანიძესთან მოსალაპარაკებლად მე-3-ე ქართული დივიზიის მხრიდან მხარდაჭერის მიღების მიზნით. გარკვეული მოფიქრებისა და ყოყმანის შემდეგ არჯევანიძე დათანხმდა სამხრეთ საქართველოში (ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებში) კაპიტან ალექსიდის მეთაურობით მცირე რეგულარული რაზმის არტილერიით გაგზავნაზე იქ ქრისტიანების თავდაცვის მხადასაჭერად. თავის გადაწყვეტილებას არჯევანიძემ თან დაურთო დიპლომატიური განცხადება იმის შესახებ, რომ მე-3-ე დივიზიის ნაწილები არანაირ გარემოებაში არ შეიძლება გამოყენებული იყვნენ „რაიმე აგრესიულ მიზნებში“.²⁸⁷

23 მაისს ზემოხსენებული რაზმი ბორჯომიდან ახალქალაქის მიმართულებით დაიძრა. გზაში მათ გარემომდებარე ქართული და სომხური სოფლებიდან რამდენიმე ათასი მოლაშქრე შეუერთდა. ახალქალაქიდან ალექსიდის ჯგუფი უფრო იქით წავიდა ხერთვისის გავლით ასპინძაზე, იმ დროს კი ასპინძის მუსლიმანი დამცველების

²⁸⁷ Саносян, стр. 160.

მეთაურმა ჰასანბეგმა პრევენციული²⁸⁸ შეტევა გადაწყვიტა. სამი დღის შემდეგ, 26 მაისს ჰასანბეგის რაზმები მიუახლოვდნენ სოფელ დამალას, სადაც ხერთვისიდან მოძრავ ქართველებსა და სომხებთან ბრძოლაში ჩაებნენ. რამდენიმე საათის შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ თურქები და ადგილობრივი ბაშიბუზუკები დამარცხდნენ და უწესრიგოდ, დიდი დანაკარგებით უკან დაიხიეს,²⁸⁹ ქართული ჯარი კი ქრისტიან მოლაშქრეებთან ერთად ასპინძაში შევიდა. ამრიგად, გზა ახალციხისკენ გაწმენდილი იყო.

ახალციხის დამცველთა ჯგუფი (1918 წ. მაისი)

მაგრამ მეორე დილით ალექსიძის ჯგუფმა მოულოდნელად ბორჯომის ხეობაში დაბრუნების ბრძანება მიიღო.²⁹⁰ რაკი არ გვაქვს ზუსტი მონაცემები იმის შესახებ, რა შეიძლება ყოფილიყო ასეთი თითქოსდა მოულოდნელი ბრძანების მიზეზი, შეიძლება გარკვეულწილი დაჯერებულობით ვივარაუდოთ, რომ ის

²⁸⁸ პრევენციული (ლათ. praevenio – ვასწრებ, ვაფრთხილებ) – მოწინააღმდეგე მხარის გამაფრთხილებელი, დამცველი, დასწრებული მოქმედება.

²⁸⁹ 1918 წლის ბოლოს სომხური გაზეთების მიერ გამოქვეყნებული და სანოსიანის მიერ ციტირებული სტატიების თანახმად, დამალასა და ასპინძასთან მუსულმანთა რაზმების პირადი შემადგენლობის დანაკარგი მოკლულებითა და დაჭრილებით 80%-ს აღწევდა.

²⁹⁰ Саносян, стр. 162.

ამიერკავკასიის, გერმანიისა და თურქეთის დიპლომატიური წარმომადგენლების დათქმული მოლაპარაკებების შედეგი იყო. ამ მოლაპარაკებების თანახმად ორივე მაზრა, – ახალციხისაც, ახალქალაქისაც ოტომანთა იმპერიაში უნდა გადასულიყო. შესაბამისად, დაშლადი ამიერკავკასიის ფედერაციის ყველა რეგულარული ჯარი (როგორც ქართული, ისე სომხური) ახალი საზღვრის იქით დაუყოვნებლივ გაყვანას ექვემდებარებოდა.

იმ მომენტისთვის, როცა ასპინძის გარშემო ბრძოლა ჩაწყნარდა, ახალქალაქის მაზრაში სამხრეთიდან, – აქზაბინის დაბლობიდან (ყარსის ოლქის თაფაკიოის თემი) მუსლიმანი მოლაშქრეების შემოჭრა დაიწყო. თურქების არმიის ზოგიერთი ნაწილისა და ჩილდირელი მოლაშქრეების, რომლებიც კარწახის მხრიდან ერთდროულად უტევდნენ, მხარდაჭერით აქზაბინელები ქალაქ ახალქალაქის დაპყრობას შეეცადნენ. ახალქალაქისთვის გადამწყვეტი ბრძოლა 26 მაისს სოფელ ხანჩალის ახლოს გაიმართა. თითქმის თორმეტსაათიანი ბრძოლის შემდეგ სომეხმა მოხალისეებმა აქზაბინელი ბაშიბუზუკები განდევნეს მაზრის ფარგლებიდან, კარწახიდან აღმოსავლეთით კი ძალთა მყიფე წონასწორობა იყო შენაჩუნებული.

მაგრამ რამდენიმე მომდევნო დღის განმავლობაში ახალქალაქის მაზრაში საერთო მდგომარეობა მნიშვნელოვნად შეიცვალა. მაისის მესამე კვირის ბოლოს, ზამბაკისთვის ბრძოლის შემდეგ (იხ. ზემოთ) გიული-ბულადის რაიონში კონცენტრირებული იყო ოსმალთა მე-5-ე დივიზიის რამდენიმე საკადრო ნაწილი. სწორედ მათ დაიწყეს მაზრაში სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან შეჭრა. ასეული ირეგულარული ბაშიბუზუკებით მხარდაჭერილი ამ ნაწილების ამოცანა მთელი მაზრის დაკავება და, შემდგომში დაგვარად, ტფილისზე შემდგომი შეტევის განვითარება იყო.²⁹¹

²⁹¹ აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ოტომანთა იმპერიის სამხედრო ხელმძღვანელობა არც კი გეგმავდა როგორც 1918 წლის დასაწყისში ქართველ და გერმანელ დიპლომატებთან მოლაპარაკებების მსვლელობაში მიღწეული პრელიმინარული შეთანხმებების, ისე „ბრწყინვალე პორტას“ მთავრობის მიერ რამდენიმე დღით გვიან ხელმოწერილი ბათუმის ხელშეკრულებების პირობების შესრულებას. უკანასკნელმა მოვლენებმა მკაფიოდ აჩვენეს, რომ თურქეთის ჯარები არ აპირებდნენ მათი მთავრობის მიერ საბოლოოდ და შეცვლას დაუქვემდებარებლად ოფიციალურად აღიარებულ სადემარკაციო ხაზებზე შეტევის შეჩერებას. პირიქით, ისინი ტფილისზე ახალ შეტევას გეგმავდნენ. ამ შეტევას „ადგილობრი-

1918 წლის 29-30 მაისის ღამეს მე-5-ე დივიზიის ავანგარდი გიული-ბულაღის მხრიდან ახალქალაქის მაზრაში შევიდა. რამდენიმე საათის განმავლობაში ჯავახეთის დუხობორიაზე, რომლის მოსახლეობამაც ხაზგასმულად ნეიტრალური პოზიცია დაიკავა, მარშით გავლით მან სოფელ ბოგდანოვკას²⁹² მიაღწია. 30 მაისის დილის 4 საათზე თურქები მათ მიერ ახალქალაქის გზაზე შემხვედრი პირველი სომხური სოფლის სათხეს მცხოვრებლების შეიარაღებულ წინააღმდეგობას წააწყდნენ. 20-საათიანი იქეთ-აქეთი სროლის შემდეგ სათხეს დამცველები იძულებულნი გახდნენ, უკან დაეხიათ მოწინააღმდეგის აშკარა უპირატესობის გამო და მათთან ერთად ჩრდილო დასავლეთით ევაკუაციაში სოფლის მთელი მოსახლეობა წავიდა.

1918 წლის მაისის უკანასკნელი დღის განმავლობაში ქრისტიანთა ლაშქრის რაზმები ცდილობდნენ ახალქალაქის მიდამოებში და სოფელ მაჭატისთან ოსმალთა შეტევის შეჩერებას, მაგრამ მათი წინააღმდეგობა გატყდა და ცოცხლად დარჩენილებმა ბაკურიანის მიმართულებით დაიხიეს. ეს ახალქალაქიდან გორისა და ბორჩალოს ორ მეზობელ მაზრაში სომხებისა და მართლმადიდებელი ქართველების მასობრივი გამოსვლის სიგნალი გახდა. შედეგად ახალქალაქის მაზრა პირველი მსოფლიო ომის ბოლომდე დაიკარგა. ის სომხები, რომლებმაც თავიანთ სახლებში დარჩენა გადაწყვიტეს, ოსმალმა ჯარისკაცებმა და ბაშიბუზუკებმა უკლებლივ გაჟლიტეს. ახალქალაქის ჰოლოკოსტი მხოლოდ ქრისტიანი მოსახლეობის ორ ჯგუფს – დუხობორებსა და კათოლიკეებს არ შეეხო.

ერთი კვირის შემდეგ, მნიშვნელოვნად უფრო ხელსაყრელ გარემოებაში თურქებს დაუტოვეს ქალაქი ახალციხე ამავე სახელწოდების მაზრის რამდენიმე ქრისტიანული ანკლავით. 1918 წლის 5 ივნისს, ბათუმის ხელშეკრულების ხელმოწერის მეორე

ვი მუსლიმანების აჯანყების“ სახე უნდა ჰქონოდა და თუ 1918 წლის ზაფხულისთვის ტფილისის მიმართულება მეორეხარისხოვანი იყო (კავკასიაში ოსმალთა ექსპანსიის მთავარი მიმართულება იყო ბაქო), საქართველოს დედაქალაქის დაპყრობის შესაძლებლობა სულაც არ იყო გამოირიცხული, ისე როგორც არ გამოირიცხებოდა „სომხური საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა“, რაც გარდაუვალად მოჰყვებოდა თურქების მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს ოკუპაციას.

²⁹² 1991 წლიდან ქალაქი **ნინოწმინდა**.

დღეს (იხ. შემდეგი თავი) მაზრაში ხელისუფლების გადაცემის პირობების დასაზუსტებლად ახალციხეში თურქების სპეციალური კომისია მოვიდა. ხანმოკლე მოლაპარაკებების შემდეგ მიღწეული იქნა შეთანხმება შემდეგ პირობებზე:

- ყველა შეიარაღებულ ქრისტიანს, კადრის სამხედროებისა და მოლაშქრეების ჩათვლით, შეუძლიათ თავისუფლად დატოვონ ახალციხე იარაღითა და საბრძოლო დროშებით;
- ყველა სამოქალაქო პირს, რომელმაც დარჩენა გადაწყვიტა, მათი სიცოცხლისა და საკუთრების შენარჩუნების, ასევე ეთნიკურ-რელიგიურ ნიადაგზე დევნიდან დაცვის გარანტია ეძლევა;
- ოტომანთა ხელისუფლება არ მოითმენს რელიგიათა შორის ან ეთნოსთა შორის სიძულვილის არანაირ გამოვლინებას;
- ქალაქ ახალციხეში შენარჩუნდება ძველი სამოქალაქო ადმინისტრაცია და ხალხის მიერ არჩეული მისი ხელმძღვანელობა (უპირატესად ქრისტიანები) თავის ადგილზე რჩება.²⁹³

შემდგომი ორი დღის განმავლობაში ქართულმა გარნიზონმა ქართველ და სომეხ ლეგიონერებთან (მოლაშქრეებთან) ერთად დატოვა ახალციხე. სამხედროებთან ერთად წავიდა სამოქალაქო პირთა მნიშვნელოვანი რაოდენობა, პოლიციელების, მოხელეების, მოსწავლეებისა და ოფიცრებისა და ლეგიონერების ოჯახის წევრების ჩათვლით. 8 მაისს ქალაქში შევიდა ოსმალთა მცირე კონტინგენტი ბაქი-ბეის მეთაურობით, რომელიც ახალციხისა და მთელი მაზრის ახალ გუბერნატორად იყო დანიშნული.

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ახალციხის მაზრაში თურქებმა ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი პირობა შეასრულეს, მათ ევაკუაციამდე 1918 წლის დეკემბერში მაზრაში მდგომარეობა შედარებით მშვიდი იყო და იქ არანაირი ეთნიკური წმენდა არ ხდებოდა.

რასაკვირველია, საომარი მოქმედებების სამხრეთ საქართველოს (ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების) ასპარეზი ძირითადი არ იყო თურქეთ-ამიერკავკასიის 1918 წლის უცნაურ ომში. ამავე

²⁹³ Саносян, стр. 101-103.

დროს გაზვიადება არ იქნება იმის თქმა, რომ ამ რეგიონში ქრისტიან მოლაშქრეთა და ჯარების შეუპოვარმა წინააღმდეგობამ მნიშვნელოვანწილად ააცილა ტფილისის დაცემა და არსებითად შეამცირა მსხვერპლი სამოქალაქო მოსახლეობას შორის.

ამიერკავკასიის ფედერაციის დაშლა

1918 წლის აპრილსა და მაისში ოსმალთა არმიები, რომლებიც, ბათუმში ამ დროს მიმდინარე სამშვიდობო კონფერენციის მიუხედავად, სამხრეთ კავკასიაზე შეტევას აგრძელებდნენ, ქართულმა ეროვნულმა არმიამ მდინარე ჩოლოქზე ბრძოლის მსვლელობაში (1918 წ. 16-17 აპრილი), ასევე სომხურმა არმიამ და მოლაშქრეებმა სარდარაბადის (21-29 მაისი), ყარაქლისის (26-28 მაისი) და ბაშ-აბარანის (21-24 მაისი) ბრძოლებში შეაჩერეს. მაისის მეორე ნახევრის განმავლობაში, სანამ ერივანის გუბერნიაში, ბათუმის ოკრუგში და სამხრეთ საქართველოს მაზრებში მძიმე ბრძოლები მიმდინარეობდნენ, ბათუმისა და ფოთის კონფერენციების მსვლელობაში დიპლომატიურმა თამაშებმა ამიერკავკასიის არამყარი ფედერაციის დაშლა და მთელი რეგიონის რუკაზე დრამატული ცვლილებები მოიტანეს. ამიერკავკასიის მკვდრადშობილი სახელმწიფოს დაშლის ერთ-ერთი მიზეზი სამხრეთ კავკასიის საზოგადოების ქრისტიანულ და მუსლიმანურ ნაწილებს შორის კონსენსუსის არარსებობა იყო. ქართველებს, სომხებსა და რეგიონის სხვა ქრისტიანებს სასოწარკვეთილებამდე ჭირდებოდათ ზავი, რომელიც შეაჩერებდა ოსმალთა შემოსევას, თუნდაც ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მიხედვით საზღვარზე, სომხების შემთხვევაში კი ოკუპაციისგან თავისუფალ ყოფილი რუსული სომხეთის ნარჩენებს სრული განადგურებისგან გადაარჩენდა. იმავე დროს თათრები (აზერბაიჯანელები) და სამხრეთ კავკასიის სხვ მუსლიმანები პირიქით დაინტერესებული იყვნენ ოსმალთა არმიების შემდგომ ექსპანსიაში, რომელიც არა მხოლოდ ელიზავეტპოლის გუბერნიაში მათ პოზიციებს გაამყარებდა, არამედ მათ ბაქოელი ბოლშევიკების, სამხრეთ მულანში შეიარაღებული რუსი კოლონისტებისა და მთიან ყარაბაღსა და განძაკში²⁹⁴ სომეხი მოლაშქრეების განადგურებაშიც დაეხმარებოდა. თათრებს შემდგომი ოტომანური დაპყრობების შედეგად ჩრდილოეთ კავკასიაში, განსაკუთრებით დაღესტანში

²⁹⁴ განძაკი – აქ: ქალაქი განჯა

ტერიტორიული გამორჩენის იმედიც ჰქონდათ. 1918 წლის გაზაფხულის ბოლოსთვის ქრისტიანებისთვისაც, მუსლიმანებისთვისაც ცხადი გახდა, რომ მათი ინტერესები შეუთავსებელია და, შესაბამისად, მოქმედების საწინააღმდეგო მიმართულებებს მოითხოვენ. შედეგად ბათუმის მოლაპარაკებების აზერბაიჯანელი (თათარი) მონაწილეები დიდი ენთუზიაზმით იღებდნენ ოსმალთა წარმომადგენლების ყველა პირობას და მზად იყვნენ ითიჰადურ თურქეთთან შემდგომი სამხედრო და პოლიტიკური თანამშრომლობის განვითარებისთვის. მათ საწინააღმდეგოდ ქართველებსა და სომხებს, რომლებმაც იარაღის ძალით აგრესორის შეჩერება ვერ შეძლეს,²⁹⁵ მათი ეროვნული ტერიტორიების ნარჩენების უსაფრთხოების დამოკიდებულებაში გამარჯვებული მოწინააღმდეგის გარანტიების ნდობის საფუძველი არ ჰქონდათ, ოსმალთა ყველა მოთხოვნის მიღებისა და აუცილებელი შეთანხმებების დადების შემთხვევაშიც კი. ეს სასოწარკვეთილი მდგომარეობა სასოწარკვეთილ მოქმედებას მოითხოვდა და ამ პირობებში გადარჩენის ერთადერთი საშუალება მხოლოდ გარეშე ქომაგის მოძებნა შეიძლებოდა ყოფილიყო. მაგრამ ვის შეეძლო ასეთი ქომაგად გახდომა? დასავლეთის მოკავშირეები, რომლებზედაც დანდობას ამჯობინებდა სამხრეთ კავკასიის ყველა ქრისტიანი და, განსაკუთრებით, სომხები, ძალიან შორს იყვნენ და 1918 წლის ზაფხულის ბოლომდე რაიმე რეალური დახმარების მიცემის შესაძლებლობა არ ჰქონდათ. შესაბამისად, ერთადერთ გარეშე ძალად, რომელიც ისურვებდა და შეძლებდა დახმარებას, რჩებოდა მხოლოდ გერმანია.²⁹⁶

მაისის შუა რიცხვებში გერმანიისა და საქართველოს დელეგაციების წევრებს შორის ინტენსიური საიდუმლო მოლაპარაკება მიდიოდა. საქართველოს დელეგაციას მეთაურობდა საქართველოს

²⁹⁵ 1918 წლიდან ბევრი სომეხი ისტორიკოსი და პოლიტიკოსი სარდარაზადთან და ბაშ-აბარანთან გამარჯვებების მნიშვნელობის გაზვიადებისკენ არის მიდრეკილი. მართლაც, სომხური კორპუსის ნარჩენების საომარმა წარმატებებმა ხელი შეუწვევს არარატის ველის ასეულ ათასობით სომეხის ამოწყვეტისგან გადარჩენას, მოცემული მოვლენების მორალურ ასპექტზე რომ არ ვილაპარაკოთ. მაგრამ მაინც ამ გამარჯვებებს არ შეეძლოთ ომის საერთო მიმდინარეობაზე არსებითი გავლენა მოეხდინათ.

²⁹⁶ Авалов, *цит.тр.*, стр.43.

ეროვნული საბჭოს თავმჯდომარე ნოე ჟორდანია,²⁹⁷ რომელიც ტფილისიდან ბათუმში სპეციალურად ჩამოვიდა.²⁹⁸ 22 მაისს ჟორდანია უკან ტფილისში გაბრუნდა, რომ ეროვნულ საბჭოსთან ერთად გერმანია-საქართველოს ხელშეკრულების შავი ვარიანტი განეხილა. 24-25 მაისის ღამეს გერმანიის დელეგაცია გემ „მინა ჰორნიტ“ ბათუმიდან ფოთში ჩავიდა, წინასწარ ჩხენკელს დაბეჯითებით მისცა საქართველოს დამოუკიდებლობის დაუყოვნებლივ გამოცხადების მოწოდებით ტფილისში ტელეგრაფის სასწრაფოდ გაგზავნის რეკომენდაცია. მთელი შექმნილი სიტუაციის გამო დამოუკიდებლობის გამოცხადება იმის, რაც ტფილისის კონტროლს დაქვემდებარებული ქართული ტერიტორიებისგან კიდევ იყო დარჩენილი, ოსმალთა ოკუპაციის თავიდან აცილების ერთადერთი საშუალება იყო. ჩხენკელმა ყურად იღო გერმანელების რჩევა და ტფილისში გაგზავნა ტელეგრამა, რომელიც, კერძოდ, შემდეგს შეიცავდა:

„ტფილისი, გენერალ კვინიტაძეს.

*გადაეცით საქართველოს ეროვნული საბჭოს პრეზიდიუმს შემდეგი: დამოუკიდებლობის გამოცხადების დაყოვნება თან მოიყოლებს გამოუსწორებელ შედეგებს. გერმანიის შუამდგომლობის მცდელობა არ მოხერხდა. რჩება ერთი: დავუბრისპიროთ თურქეთის შემოსევას დამოუკიდებელი საქართველო, რომელსაც გერმანია უჭერს მხარს. მისი წარმომადგენელი საქართველოს მთავრობასთან იქნება გრაფი შულენბურგი... უკვე მომზადებულია ხელმოწერისთვის რამდენიმე დროებითი შეთანხმება გერმანიასთან. ველი სასწრაფო შეტყობინებას აქტის შესახებ“.*²⁹⁹

²⁹⁷ 1918 წლის 24 ივლისიდან 8 ოქტომბრამდე ნოე ჟორდანია საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარე იყო, 1919 წლის 21 მარტიდან კი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პრემიერ-მინისტრის პოსტი ეკავა.

²⁹⁸ R. G. Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence* (Los Angeles, 1969), pp. 183-185.

²⁹⁹ Авалов, стр. 56-59.

Kazemzadeh, p.119.

1918 წლის 25 მაისს გენერალმა ფონ ლოსოვმა ხელმოსაწერად მიიღო ზემოხსენებული შეთანხმებების დასკვნითი მზატექსტები.³⁰⁰ შემდეგი დღის დილით ტფილისში შედგა ამიერკავკასიის სეიმის უკანასკნელი სხდომა, რომელზედაც საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის (მენშევიკების) ერთ-ერთი ლიდერი ირაკლი წერეთელი მის მიერ როგორც „სახელმწიფოფიქცია“ დახასიათებული ამიერკავკასიის ფედერაციის ლიკვიდაციის შესახებ განცხადებით გამოვიდა. დღის სამ საათამდე გაგრძელებული ხანმოკლე ემოციური დებატების შემდეგ სეიმის წევრებმა მიიღეს წერეთელის მიერ შემოთავაზებული რეზოლუცია, რომელმაც ბოლო მოუღო შეუმდგარ ფედერაციას.³⁰¹ კიდევ რამდენიმე საათის შემდეგ უკვე დაშლილი სეიმის ქართველი დეპუტატები კვლავ შეიკრიბნენ იმავე შენობაში, რომ საქართველოს სახელმწიფოს დამოუკიდებლობა გამოეცხადებინათ და ჩამოეყალიბებინათ მისი პირველი მთავრობა. რიჩარდ ოვანისიანის თანახმად „შვიდი პუნქტისგან შედგენილმა დეკლარაციამ გამოაცხადა დამოუკიდებელი დემოკრატიული რესპუბლიკა, რომელიც ნეიტრალიტეტს მისდევს საერთაშორისო კონფლიქტებში, მიისწრაფის ყველა მეზობელთან მეგობრული დამოკიდებულების დამყარებისკენ, იძლევა სამოქალაქო და პოლიტიკური თავისუფლების გარანტიას ყველა მოქალაქისთვის და უზრუნველყოფს ყველა მასში მცხოვრები ეროვნების შეუზღუდავ განვითარებას“.³⁰²

ორი დღით გვიან იმავე შენობაში (გენერალ-გუბერნატორის სასახლეში) და იმავე ქალაქ ტფილისში მუსლიმანურმა ეროვნულმა საბჭომ აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის სახელით „ადმოსავლეთ და სამხრეთ ამიერკავკასიის“ დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. კიდევ ორი დღის შემდეგ ემოციურ ვითარებაში სომხურმა ეროვნულმა საბჭომ თავი გამოაცხადა „სომხური მაზრების უმაღლეს და ერთადერთ ხელისუფლებად“ სიტყვის „დამოუკიდებლობა“ ყოველგვარი ხსენების გარეშე.³⁰³

ამგვარად, 1918 წლის 26 მაისს საქართველომ აღიდგინა თავისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა. იმავე დღეს ახ-

³⁰⁰ Hovannissian, p. 184.

³⁰¹ *Ibid.*

³⁰² Hovannissian, p. 188.

³⁰³ Hovannissian, p. 191.

ლადდანიშნული პრემიერ-მინისტრი ნოე რამიშვილი მატარებლით გაემგზავრა ფოთში, სადაც მას უკვე ელოდა ფონ ლოსოვი ფოთში ბათუმიდან ჩამოსულ ახლადდანიშნულ საგარეო საქმეთა მინისტრ ჩხენკელთან, ავალოვთან და ქართული დელეგაციის სხვა წევრებთან ერთად.

გერმანია-საქართველოს შეთანხმების ხელმოწერა

1918 წლის 28 მაისს ქალაქ ფოთის ნავსადგურში გემ „მინა ჰორნზე“ ხელი მოაწერეს „გერმანიასა და საქართველოს შორის დამოკიდებულების რეგულირების წინასწარ შეთანხმებას“. ამ ამბავმა აუწერელ გააფთრებამდე მიიყვანა ხალილ-ბეი, რომელმაც 48 საათით ადრე ჩხენკელის სახელზე ოტომანთა ახალი ულტიმატუმი გაგზავნა. ულტიმატუმის შინაარსი შეიცავდა 14 მაისს თურქების მიერ გახშიანებული ყველა პირობის საქართველოს მიერ სამი დღის ვადაში უსიტყვოდ მიღების მოთხოვნას, ასევე ახალ მოთხოვნას თურქეთისთვის ნახჭევანის მაზრის გადაცემაზე.³⁰⁴

გერმანია-საქართველოს შეთანხმება, რომელიც ასევე ცნობილია როგორც ფოთის ხელშეკრულება, შეიცავდა ხუთ თავს (მუხლს). I თავის შესაბამისად საქართველო ცნობდა ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების პირობებს გერმანია-საქართველოს ორმხრივი ურთიერთობის საფუძვლად. II თავის თანახმად საქართველო გერმანიის იმპერიის მთავრობას აძლევდა საქართველოს რკინიგზის გამოყენების უფლებას ჯარების გადასაყვანად და სამხედრო ტექნიკის გადასატანად მსოფლიო ომის სრულდამთავრებამდე. ამ ამოცანის რეალიზაციისთვის განზრახული იყო სანავსადგურო ქალაქ ფოთში სპეციალური სარკინიგზო კომისიის შექმნა გერმანელების ხელმძღვანელობით, ასევე რკინიგზის ყველა სადგურზე გერმანული გარნიზონის ყოფნა. III და IV თავები შეიცავდნენ ინფორმაციას დიპლომატიური და საკონსულო წარდგინების შესახებ. ბოლოს, დასკვნითი თავი ითვალისწინებდა უახლოეს მომავალში ახლანდელი დათქმული შეთანხმების შეცვლას ახალი, უფრო ყველაფრის მომცველი ხელშეკრულებით.

ფოთის ხელშეკრულების ძირითადი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ის გერმანიის იმპერიის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობის ფაქტიური აქტი, ასევე ოტომანური

³⁰⁴ Авалов, стр. 61.

თურქეთის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულებით დადგენილ ფარგლებს გარეთ გავრცელებული ნებისმიერი პრეტენზიის ბარიერი იყო.³⁰⁵

აქ მართებულია ზურაბ ავალოვის აზრის ციტირება, რომელიც ფოთის ხელშეკრულების ერთ-ერთი წამყვანი „არქიტექტორი“ იყო:

„უკანასკნელის [შეთანხმების] წყალობით მან [საქართველოში] თავი დააღწია მასზე დამუქრებული თურქული ოკუპაციის ტვირთს და არავის, გერმანიის გარდა, ამის მოცემა არ შეეძლო, ყოველ შემთხვევაში 1918 წლის გაზაფხულზე. იმავე დროს გერმანია აღმოჩნდა, და მხოლოდ მას შეეძლო მოცემულ მომენტში ამ როლის შესრულება, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის ნათლია. მისი წყალობით ამ საკითხმა საერთაშორისო მნიშვნელობა მიიღო.“³⁰⁶

იმავე დღეს ფოთში ხელი მოაწერეს რამდენიმე დამატებით კონვენციას, რომლებიც ეხებოდნენ საქართველოში გერმანული ვალუტის თავისუფალ მიმოქცევას, გერმანიის უფლებას საქართველოს ნავსადგურებში მდგომ ყველა გემზე, გერმანული კომპანიების დაშვებას საქართველოს ბუნებრივ რესურსებზე და რიგ სხვა ეკონომიკურ საკითხებს.³⁰⁷ ხელი მოეწერა ასევე ეთნიკური გერმანელების, ვისი წინაპრებიც საქართველოში მე-19-ე საუკუნის დასაწყისში გადმოსახლდნენ, უფლებების მარეგულირებელ განსაკუთრებულ შეთანხმებას.³⁰⁸

ხელშეკრულებისა და დამატებითი შეთანხმებებისა და კონვენციების ხელმოწერის შემდეგ ფონ ლოსოვმა მაშინვე დატოვა ფოთი „მინა ჰორნზე“ და გაემართა გერმანიისა და ავსტრია-უნგრეთის ჯარების მიერ ოკუპირებულ რუმინულ ნავსადგურ კონსტანცაში, რომ იქიდან უმოკლეს ვადაში ბერლინში ჩასულიყო. ამ ვოიაჟში მას თან ახლდა საქართველოს ფრიად წარმომადგენ-

³⁰⁵ Авалов, стр. 65-66.

Kazemzadeh, pp. 122-123.

³⁰⁶ Авалов, *Op. cit.*, стр. 68.

³⁰⁷ Авалов, *Op. cit.*, стр. 66-67.

R. G. Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence* (Los Angeles, 1969), p. 189.

Kazemzadeh, *Op.cit.*, p.123

³⁰⁸ Авалов, стр. 67.

ლობითი სამთავრობო დელეგაცია, რომელშიც აკაკი ჩხენკელი, ზურაბ ავალოვი და ნიკო ნიკოლაძე შედიოდნენ. ქართული დელეგაციის გერმანიაში წასვლის მიზანი ახალი ორმხრივი ხელშეკრულების განხილვა და ხელმოწერა იყო.³⁰⁹

საქართველოდან გამგზავრების წინ ფონ ლოსოვმა ტფილისში საქართველოს მთავრობას გაუგზავნა წერილი, რომელიც შეიცავდა მნიშვნელოვან დაპირებას, რაც ეხებოდა საქართველოს ტერიტორიულ მთლიანობის მხარდაჭერას რუსეთის იმპერიის ძველი ადმინისტრაციული ერთეულების – ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიების ფარგლებში, ორი სადავო ოკრუგის – სოხუმის (აფხაზეთი) და ზაქათალის (საინგილო) ჩათვლით.³¹⁰ კერძოდ, სოხუმის ოკრუგის თაობაზე გაკეთებული იყო შემდეგი დაზუსტება:

„სოხუმის ოკრუგი (გაგრის ჩათვლით)“³¹¹ საქართველოს ნაწილს წარმოადგენს მანამდე, სანამ საქართველო ჩამოაყალიბებს სახელმწიფოს კავკასიის ფარგლებში. საქართველოს მონაწილეობით კავკასიის ხალხების კონფედერაციის ჩამოყალიბების შემთხვევაში კი სოხუმის ოკრუგის მოსახლეობას კავკასიის ქვეყნებს შორის მისი მდგომარეობის შესახებ საკითხის გადაწყვეტა უნდა მიეცეს.

სხვა სიტყვებით, აფხაზეთის მოსახლეობას ამ შემთხვევაში ექნებოდა არჩევანი საქართველოსთან შეერთებას, მთიელ ხალხთა კავშირში შესვლას ან განსაკუთრებულ სახელმწიფო-

³⁰⁹ ამ ხელშეკრულებას ხელი ვეღარ მოეწერა 1918 წლის შემოდგომაზე გერმანიის კაპიტულაციის მიზეზით.

³¹⁰ Авалов, стр. 68.

Hovannissian, p. 189.

Kazemzadeh, p. 123.

³¹¹ გაგრა ზემოთ მოყვანილ ტექსტში სრულიადაც არაა შემთხვევით წინასწარ განსაკუთრებულად შეთანხმებული. 1883 წლიდან ქუთაისის გუბერნიის სოხუმის ოკრუგის ნაწილი პატარა ქალაქი გაგრა თავისი შემოგარენით 1903 წელს შავი ზღვის გუბერნიის სოჭის ოკრუგს მიუერთდა, რამაც ქართველი საზოგადოებრიობის დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. მაგრამ 1917 წლის 7 დეკემბერს დროებითი მთავრობის დეკრეტით ადმინისტრაციულ საზღვარს ორ სანაპირო ოკრუგს შორის კორექტირება გაუკეთდა ქუთაისის გუბერნიის სასარგებლოდ, რომლის შემადგენლობაში კვლავ შევიდა ქალაქი გაგრა. ორ ოკრუგს შორის ახალი გამიჯვნა ახლა მდინარე მზიმთაზე გადიოდა.

ფოთში მოლაპარაკებებმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს არა მხოლოდ ახლად გაჩენილი დამოუკიდებელი საქართველოს დაცვის საქმეში, არამედ იმის გადარჩენის საქმეში, რაც ჯერ კიდევ იყო დარჩენილი სომხეთისგან. 28 მაისს სომხეთის ორი წარმომადგენელი – ამაზასპ ოგანჯანიანი და არშაკ ზოგრაბიანი ფოთში ჩამოვიდნენ მოლაპარაკების ჩასატარებლად ფონ ლოსოვთან, რომელიც სომეხი ხალხისადმი თავისი სიმპატიით იყო ცნობილი. იმ დღეს სომხეთის ტრაგედიაზე იმსჯელეს გემ „მინა ჰორნზე“ და ფონ ლოსოვმა სრული თანხმობა გამოხატა ქართველი დელეგატებისადმი, რომლებმაც მას გერმანია-საქართველოს შეთანხმების ხელმოწერის დროს უთხრეს, რომ სომხების უფლების დაცვა არსებობაზე „ღირსების საკითხია გერმანიისთვის“.³¹³

მაგრამ ნახევრად განადგურებული სომხეთის დაცვა ადვილი ამოცანა არ იყო. როგორც რიჩარდ ოვანისიანი წერდა, „შემოსევისგან გაჩანაგებულ, ლტოლვილების უზარმაზარი რაოდენობისგან სულშეხუთულ სომხეთს, რომელსაც მოსაპოვებლად მზა არავითარი ბუნებრივი რესურსები არ გააჩნდა, არ შეეძლო თვალის დახამხამებაში მიეღო გერმანიის გარანტირებული დაცვა, მაგრამ მაინც ბერლინში რაღაცის მიღება შეიძლებოდა“.³¹⁴ როგორც შემდგომმა მოვლენებმა აჩვენეს, ეს „რაღაც“ მიიღეს: ფოთში ოგანჯანიანმა და ზოგრაბიანმა გემ „მინა ჰორნზე“ ფონ ლოსოვთან ერთად გერმანიაში გამგზავრების მიწვევა მიიღეს იმისთვის, რომ გერმანია-სომხეთის მოლაპარაკება ბერლინში გაგრძელებულიყო. იმავდროულად გენერალი ერიხ ფონ ლიუდენდორფი ენვერ-ფაშას ბომბავდა დეპეშებით, რომლებშიც მოითხოვდა, რომ ერივანის გუბერნიაში ბრძოლებით უკვე გამოფიტულ ოტომანურ არმიებს შეეწყვიტათ კავკასიაში წინ წაწევა და ჩრდილოეთ სპარსეთში ინგლისელებთან ბრძოლაზე კონცენტრირებულიყვნენ.³¹⁵

³¹² Зураб Авалов, *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921* (Париж, 1924), с. 68-69.

³¹³ Авалов, *цит. тр.*, стр.63.

I.W. Charney, *The Widening Circle of Genocide* (New York, 1994), p. 123.

³¹⁴ Hovannissian, p. 189.

³¹⁵ Hovannissian, *Op.cit.*

Ludendorff, p. 620.

ამასობაში, 1918 წლის მაისის დასასრულს – ივნისის დასაწყისში გერმანიის ჯარებმა ყირიმიდან, უკრაინიდან და სირიიდან სამხრეთ კავკასიაში შემოსვლა დაიწყეს. კავკასიის საექსპედიციო კორპუსს მეთაურობდა გენერალ-მაიორი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი. მის ხელქვეით იყო 3000 გერმანელი კადრის ოფიცერი და ჯარისკაცი ბავარიის მე-7-ე ცხენოსანი ბრიგადის, 29-ე ბავარიული ქვეითი პოლკის (მე-7-ე და მე-9-ე ეგერული ბატალიონები), მე-10-ე დამრტყმელი ბატალიონის, ტყვიამფრქვევის ერთი ბრიგადისა და 176-ე მორტირის³¹⁶ ასეულის შემადგენლობაში.³¹⁷ ამის გარდა ფონ კრესენშტაინმა შეძლო საქართველოში მყოფი ყველა გერმანელი და ავსტრიელი სამხედრო ტყვის, ასევე ტფილისიდან და რამდენიმე გერმანული სოფლიდან, როგორც იყო ელიზაბეთთალი, ტრაუბენბერგი და მარიენფელდი,³¹⁸ ადგილობრივი გერმანელების, ისე როგორც გერმანული ეროვნებისა და გერმანული წარმოშობის ყველა სხვა მამაკაცის, რომელთა მიგნებაც შეძლო, გარკვეული რაოდენობის მობილიზება და შეიარაღება.³¹⁹ მთელ ქვეყანაში თხელ ფენად განფენილი გერმანული ჯარი კონცენტრირებული იყო თურქეთ-საქართველოს ახალი საზღვრის გაყოლებით, ასევე ძირითადი სარკინიგზო კვანძებისა და სხვა სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პუნქტების გარშემო.

10 ივნისს სადგურ სანაინის ახლოს გერმანულ-ქართულ რაზმებსა და ოტომანთა მე-9-ე კავკასიური დივიზიის ნაწილებს შორის მოხდა შეიარაღებული შეტაკება, რომლის შედეგადაც არიდებული იქნა თურქების მიერ ყველა ხელმოწერილი მოლა-

³¹⁶ მორტირა - მოკლელუღიანი საარტილერიო ქვემეხი.

³¹⁷ E. J. Erickson, *Ordered to Die: a history of the Ottoman army in the first World War* (Westport, 2000), p. 245.

³¹⁸ ელიზაბეთთალი („ელიზაბეთის ველი“), **ასურეთი** – სოფელი თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში.

ტრაუბენბერგი („ყურძნის მთა“; 1944 წლამდე), **თამარისი** – სოფელი მარნეულის მუნიციპალიტეტში.

მარიენფელდი („მარიამის დაბლობი“) – გერმანული დასახლება სართიჭალის მახლობლად.

³¹⁹ Allen, Muratoff, p. 469.

Erickson, p. 233.

Кадишев, стр. 66.

D.M. Lang, *A Modern History of Georgia* (London, 1962), p. 207-208.

პარაკების დარღვევით ბორჩალოს მაზრის ხელში ჩაგდების წა-
მოწყებული მცდელობა. ოთხმაგი კავშირის ორ დიდ სახელმწიფოს
შორის ამ სისხლისმღვრელმა კონფლიქტმა თურქეთისთვის
ყოველგვარი მხარდაჭერის შეწყვეტის შესახებ გერმანიის გენშტაბის
მკაცრ გაფრთხილებასთან კომბინაციაში ბოლო მოუღო
საქართველოსა და სომხეთის წინააღმდეგ ოტომანთა იმპერიის
ყველა მტრულ მოქმედებას.³²⁰

ამგვარად, გაზვიადებული არ უნდა იყოს მტკიცება, რომ 1918
წლის აპრილ-მაისში ორი ახალგაზრდა დემოკრატიის – სა-
ქართველოსა და სომხეთის მიერ მოპოვებულმა მოკრძალებულმა
სამხედრო გამარჯვებებმა გერმანიის იმპერიის მხრიდან სერი-
ოზულ დიპლომატიურ მხარდაჭერასთან შეთავსებით კავკასიას
თავიდან ააცილეს თურქების მიერ სრული ანექსია და რეგიონის
ქრისტიანი მოსახლეობა ჰოლოკოსტისგან გადაარჩინეს.³²¹

*გენერალი ფრიდრიხ კრეს ფონ კრესენშტაინი (პირველი მარცხნივ)
ქართველი და გერმანელი ოფიცრების ჯგუფთან (1918 წლის
ივნისი)*

საქართველოს არასაიმედო ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრების
რუსეთის მხრიდან (როგორც „წითლების“, ისე „თეთრების“) დაცვის
მიზნით აფხაზეთში (ქუთაისის გუბერნიის სოხუმის ოკრუგში) და

³²⁰ Allen, Muratoff, pp.477-478.

³²¹ Kazemzadeh, pp.113-115.

შავი ზღვის გუბერნიის სოჭის ოკრუგში 1918 წლის აგვისტოდან ოქტომბრამდე სოხუმში, ოჩამჩირეში და ადლერში დისლოცირებული იყვნენ მცირე გერმანული გარნიზონები.³²² ამ რეგიონში საქართველოს სუვერენიტეტისადმი მუდმივი მუქარის გამო სრული საბრძოლო მზადყოფნის შენარჩუნების მიუხედავად გერმანელები პირდაპირი საბრძოლო შეჯახებებისგან თავშეკავებას ამჯობინებდნენ ამავე წლის ნოემბერში თავის ევაკუაციამდე.³²³ ამავე დროს, კაზემზადეს თვალსაზრისით სწორედ აღნიშნულ დასახლებულ პუნქტებში გერმანიის სამხედრო ყოფნის გამო ანტიბოლშევიკურმა რუსულმა მოხალისეთა არმიამ ვერ გაბედა სოჭის ოკრუგში *Status Quo*-ს დარღვევა და მხოლოდ პირველ მსოფლიო ომის ბოლოს გერმანიის კაპიტულაციისა და საქართველოდან გერმანული ჯარების სრული ევაკუაციის შემდეგ დენიკინელებმა გაბედეს აგრესიული მოქმედებების განახლება მდინარე ჩუხუკტის აღმოსავლეთით.³²⁴

1918 წლის დამატებითი ხელშეკრულება

ფოთის ხელშეკრულების ხელმოწერილი მუხლების გარდა არსებობდნენ მაღალი თანამდებობის გერმანელი დიპლომატების მიერ საქართველოსთვის მიცემული ზეპირი დაპირებები. სწორედ ამ დაპირებების შესასრულებლად გერმანიის იმპერიის მთავრობამ მნიშვნელოვანი ძალა იხმარა იმისთვის, რომ ქართული სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის საერთაშორისო აღიარებისთვის მიეღწია. მის მიერ გატარებული პოლიტიკის შედეგი 1918 წლის 27 აგვისტოს ხელმოწერილი და იმავე წლის 6 სექტემბერს ბერლინში

³²² W. Allen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on The Turco-Caucasian Border* (Nashville, 1999) p.477.

R. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918* (Los Angeles, 1969), pp.188-189.

Деникин, стр.238-239.

Кадишев, стр. 65-66.

³²³ კრეს ფონ კრესენშტაინი, სხვათაშორის, ახსენებდა აფხაზეთში გერმანელების საიერიშო ასეულის მონაწილეობას თურქული დესანტის განადგურების ოპერაციაში. თუმცა წინასწარ ითქვა, რომ ამ ოპერაციის მსვლელობაში გერმანელები თავიანთი ფორმალური მოკავშირეების დაოკებას უფრო სიტყვით ამჯობინებდნენ, ვიდრე იარაღის ძალით. (იხ.: Kress von Kressenstein, *Meine Mission im Kaukasus*, s. 31).

³²⁴ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (New York, 1951), p. 236.

რატიფიცირებული რუსეთ-გერმანიის დამატებითი
ხელშეკრულების მუხ. 13 გახდა. მუხ. 13 იუწყებოდა:

*რუსეთი თავის თანხმობას აცხადებს იმაზე, რომ გერმანია
ცნობს საქართველოს დამოუკიდებელ სახელმწიფოებრივ
ორგანიზმად.*³²⁵

თავისთავად იგულისხმება, რომ მოცემული ფრაზის აღქმა არ
შეიძლებოდა საბჭოთა რუსეთის მიერ საქართველოს დამოუ-
კიდებლობის ოფიციალურ აღიარებად, მაგრამ მიუხედავად ამისა,
ის შეიძლება ამ მიმართულებით პირველ ნაბიჯად ჩავთვალოთ.
თავის მხრივ დამატებითი ხელშეკრულების ხელმოწერით
გერმანიის იმპერიამ თავის თავზე აიღო ვალდებულება, არ დაეშვა
ბაქოს გუნერნიაში ოტომანთა შემდგომი ექსპანსია, რაც
ზემოხსენებული ხელშეკრულების მუხ. 14-ით იყო დათქმული.³²⁶

1918 წლის 3 ოქტომბერი: ახალი ხელშეკრულება მომზადებულია, მაგრამ...

1918 წ. აგვისტოსა და სექტემბრის განმავლობაში საქართველოს
დელეგაცია გერმანიის მთავრობის წარმომადგენლებთან ერთად
ბერლინში მუშაობდა გერმანია-საქართველოს ახალი
ხელშეკრულების ტექსტზე, რომელიც ორ ქვეყანას შორის კიდევ
უფრო ახლო დამოკიდებულების დამყარებაზე იყო მიმართული. 3
დეკემბერს დილით ხელშეკრულება მზად იყო ხელმოსაწერად,
მაგრამ სწორედ ამ დღეს გერმანიის მთავრობა სრული
შემადგენლობით გადადგა, იმპერიის გარდაუვალი კრახის გამო.
რამდენიმე კვირის შემდეგ გერმანიის რევოლუციამ და მოკავში-
რეთა წინაშე იმპერიის კაპიტულაციამ ორმხრივი ხელშეკრულების
გეგმა მთლიანად არააქტუალური გახდა.³²⁷

³²⁵ Е. Ключников и А. Сабанин, *Международная политика новейшего
времени в договорах, нотах и декларациях*, Т. 2 (Москва, 1926), стр. 165.
Texts of the Russian "Peace" (Washington, 1918), p. 187.

³²⁶ А. Громько (Ред.), *История внешней политики СССР 1917-19*, Т. I
(Москва, 1980), стр.85-89.
Ключников, Сабанин, *стр.* 165.

Texts of the Russian "Peace", pp.187-188.

³²⁷ Авалов, *стр.* 124-128.

ფრიდრიხ ვერნერ ფონ დერ შულენბურგი

გენერალი ოტო ჰერმან ფონ ლოსოვი

საქართველოს დროშა (1918 წ. 26 მაისი)

აზერბაიჯანის დროშა (1918 წ. 28 მაისი)

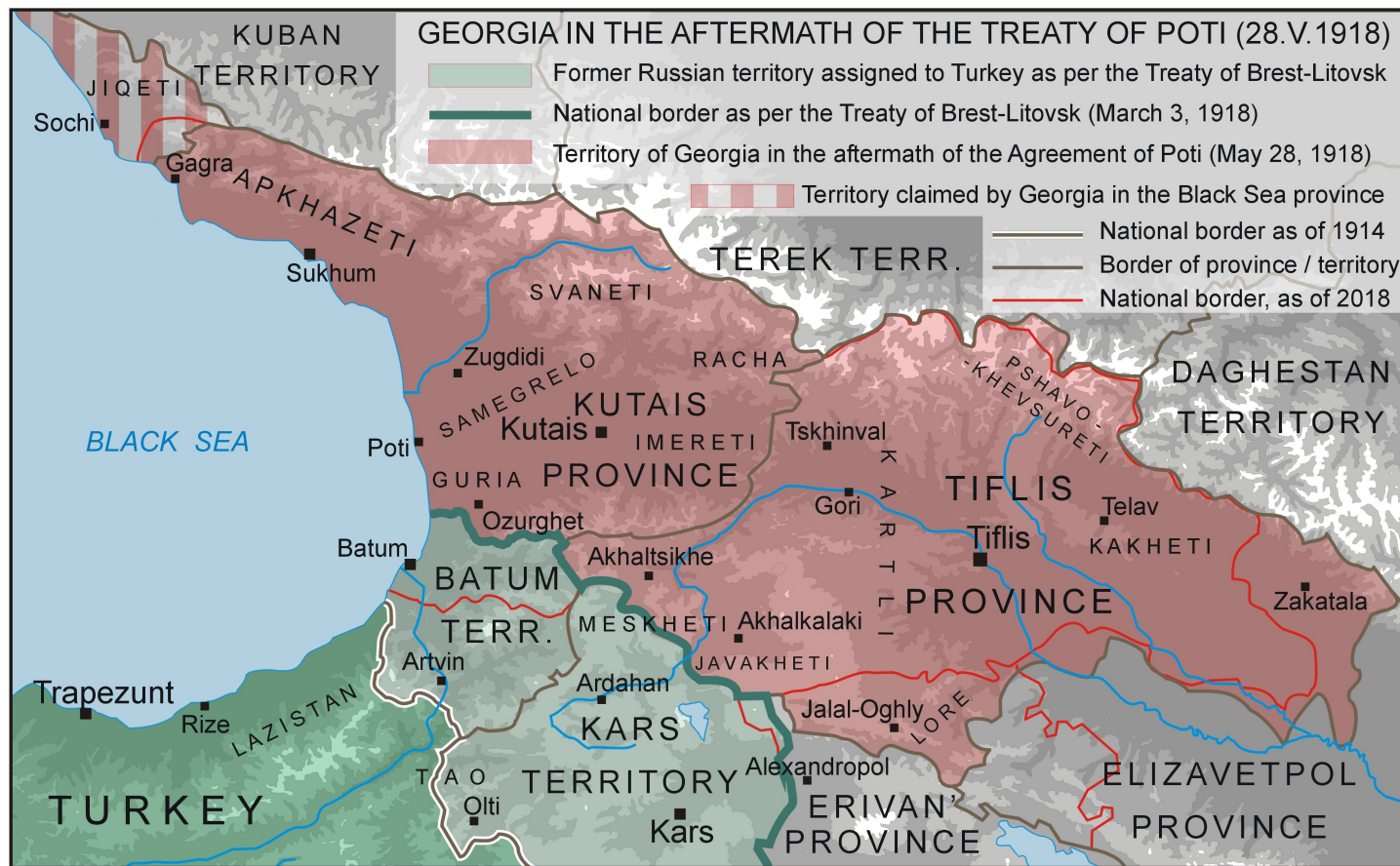
სომხეთის დროშა (1918 წ. 01 აგვისტო)

ნოე ჟორდანია

საქართველოს გერბი (1918 წ. მაისი)

გერმანული ჯარი ტფილისში (1918 წ.)

გენერალი ფრიდრიხ
კრეს ფონ კრესენშტაინი

თამარ მეფის ორდენი,
რომლითაც გერმანელ და
ქართველ სამხედროებს
აჯილდოებდნენ

გერმანული და ქართული ჯარები ლორეში (1918 წ.)

გენერალი აბელ (ბალო)
მაყაშვილი

გენერალი ანდრანიკ
ოზანიანი

გენერალი მოვსეს
სილიკოვი (სილიკიანი)

გენერალი დრო
(დრასტამატ კანაიანი)